FORUM FOR MADSUVERÆNITET

Madsuverænitet

Hvem skal bestemme over vores mad?

En publikation fra Forum for Madsuverænitet

Madsuverænitet – Hvem skal bestemme over vores mad?
Publikation udarbejdet af Forum for Madsuverænitet

Tak til Shaktima López Hösel for redaktion
og Werner Hedegaard for korrekturlæsning
Layout: Eks-Skolens Trykkeri
Trykt af: Eks-Skolens Trykkeri på 100% genbrugspapir
Forsideillustration og omslag: Terese Skovhus

1. udgave, april 2017
1. oplag, 200 eksemplarer

ISBN 978-87-93536-24-1

Udgivet af NOAHs forlag 2017

Publikationen findes på **www.noah.dk/materialer**
Trykte eksemplarer kan bestilles på **noah@noah.dk** eller telefon **35 36 12 12**

Publikationen citeres som: Forum for Madsuverænitet, 2017.
Madsuverænitet – Hvem skal bestemme over vores mad?

Printed in Denmark 2017

Forum for Madsuverænitet er et samarbejde mellem organisationerne: Afrika Kontakt, Frie Bønder – Levende Land, Levende Hav, Mellemamerika Komiteen, NOAH – Friends of the Earth Denmark, Permakultur Danmark og PUGAD – People United Generating Aid for Development.

Støttet af

GLOBALT FOKUS
- Folkelige organisationers udviklingssamarbejde

FORORD

På et tidspunkt begyndte vi at tænke over, hvad forskellen på fødevarer og mad er. Vi begyndte at tænke over, hvad de to ord fortæller om den måde, vi producerer, distribuerer og forbruger det, vi spiser. Vi begyndte at tænke over, hvem der bestemmer, hvordan det skal foregå. Herefter blev det tydeligt for os, at der er enorm forskel på de to ord.

Fødevarer bliver produceret i stor skala med mange eksterne inputs, og de rejser verden rundt og bliver handlet på globale markeder mellem transnationale virksomheder. Mad er således blevet til varer, inden de når supermarkedernes hylder.

Men alle har behov for mad. Planeten og fremtidige generationer har brug for, at mad bliver produceret ansvarligt med respekt for miljøet, klimaet og jordens ressourcer. Landmænd, fiskere og lokalsamfund verden over har brug for rimelige indkomster samt adgang til og kontrol med ressourcer til at producere mad. Mad er en grundlæggende rettighed, som skal gælde alle på jorden, og et grundlæggende behov, som alle skal have dækket. At spise fødevarer i stedet for mad symboliserer den industrielle udvikling, vores landbrugs- og fiskerisystemer har været udsat for, og som resulterer i miljømæssige, sociale og økonomiske kriser.

Vi er godt i gang med at overskride grænserne for vores forbrug og ødelæggelse af naturen. Skove og naturlige græsarealer indrages i alarmerende hastighed til fordel for landbrugsproduktion i stor skala, herunder ikke mindst en meget stor produktion af husdyrfoder. De fleste fiskebestande er overfiskede, mens færre og færre ejer de fisk og den jord, der er tilbage. Samtidig sulter ca. 800 millioner mennesker og mere end 2 milliarder er fejl- eller underernærede, mens lige så mange er overvægtige, og i den vestlige verden smider vi en tredjedel af maden ud.

På trods af denne dystre situation mener vi, at det er muligt at skabe systemer, der tillader produktion af sund og tilstrækkelig mad til alle mennesker på en miljø- og klimaskånsom måde. Vi kan etablere lokale fødevaresystemer og -strategier, der giver den demokratiske kontrol med vores mad tilbage til producenterne og forbrugerne og på samme tid skaber liv i landdistrikterne. Vi kan komme fra vare til rettighed og fra spekulation og handel mellem de få til fælles, demokratisk kontrol. Vi kan skabe madsuverænitet, og vi kan sørge for, at det sker på en måde, så vores forbrug ikke ødelægger andres muligheder for at opnå det samme.

Derfor stiftede syv organistioner i 2015 Forum for Madsuverænitet, som i denne publikation undersøger, hvad madsuverænitet betyder i en dansk kontekst og hvilke forandringer, der er nødvendige for at nå derhen. Vi undersøger de miljømæssige, sociale, økonomiske og politiske forhold, der kendetegner vores systemer, og hvilke forandringer der skal til for at genopbygge jorden, havene og ressourcerne, skabe miljømæssig ansvarlig produktion, opnå demokratisk adgang til og kontrol med ressourcerne, en lige global fordeling samt lokale erhverv og samfund, der trives. Vi lægger vægt på den europæiske og ikke mindst den danske sammenhæng, og samtidig belyser vi de forhold, der påvirker forholdene i det Globale Syd.

God fornøjelse.

Forum for Madsuverænitet

Afrika Kontakt, Mellemamerika Komiteen, NOAH – Friends of the Earth Denmark, PUGAD, Frie Bønder Levende Land, Levende Hav, Permakultur Danmark

INDHOLD

1. DERFOR MADSUVERÆNITET 6

1.2 Hvad er madsuverænitet? 7
Boks 1: Definition af madsuverænitet 7
1.3 Agroøkologi som et middel til at nå madsuverænitet 8

2. OVERFORBRUG OG DETS KONSEKVENSER 9

2.1 Planetære grænser 9
2.2 Madspild og ressourcespild 9
2.2.1 Ressourcespild gennem kostvaner 9
2.2.2 Madspild 10
Boks 2 · Anbefaling: Produktion af sund og tilstrækkelig mad 11
2.3 Globalt overforbrug gennem dansk landbrugsproduktion 12
2.3.1 Overforbrugets konsekvenser for dansk landbrugsjord 12
2.3.2 Overforbrugets konsekvenser for biodiversiteten i Danmark 13
2.3.3 Overforbrugets konsekvenser for klimaet 13
2.3.4 Overforbrug af antibiotika og konsekvenser for sundhed 14
Boks 3 · Anbefaling: Et regenerativt jordbrug 15
2.4 Overforbrug gennem dansk fiskeri 15
2.4.1 Miljøkonsekvenser af dansk storskala fiskeri 16
2.4.2 Miljøfaktorer der påvirker dansk fiskeri 18
2.5 Lokal fødevareproduktion, lokalt fødevareforbrug 18
Boks 4 · Anbefaling: Et naturskånsomt fiskeri 19
Boks 5: Kriterier for en lokal fødevarestrategi 20
Boks 6: Hvordan kan en lokal fødevarestrategi se ud? 21
Boks 7: Lokalt fiskeri – udfordringer og muligheder 21

3. KONCENTRATION AF EJERSKAB OG KONTROL OVER RESSOURCER 22

3.1 Kontrol over landbrugsjord i Danmark 22
3.1.1 Koncentration af ejerskab 22
3.1.2 Ejerskab og landbrugsgæld 23
Boks 8 · Anbefaling: Genoprettelse af demokratisk kontrol med landbrugsjord 23
3.2 Industriens kontrol over produktionsmidler i landbruget 24
3.2.1 Konsolidering og patenter af landbrugsressourcer 24
Boks 9 · Anbefaling: Genoprettelse af demokratisk kontrol over landbrugsressourcer 26
3.3 Kontrol med fiskeri og fiskerettigheder 26
3.3.1 Udviklingen af fiskeriet 26
3.3.2 Privatisering af det danske hav 27
3.3.3 Organiseringen af fiskerne i Danmark 28
Boks 10 · Anbefaling: Genoprettelse af demokratisk kontrol med havet 28
3.4 Land og ocean grabbing 29
3.4.1 Land grabbing 29
3.4.2 Ocean grabbing 30
3.5 Handelsaftaler, marked og spekulation 31
Boks 11 · Anbefalinger: En retfærdig handel 32

4. POLITIKKER OG DET, DER STYRER DEM 33

4.1 Europæisk landbrugspolitik 33
Boks 12 · Anbefaling: EU kan bidrage til et bedre dansk landbrug 34
4.2 Europæisk fiskeripolitik 35
Boks 13 · Anbefalinger: Om EU's fiskeripolitik 35
4.3 Vildledning af Folketinget 35
4.3.1 Landbrugspakken 2015/2016: 35
4.3.2 Antibiotika og MRSA 36
4.3.3 Sagen om jorderosion i 2013 36
Boks 14 · Anbefaling: Politisk praksis skal sikre demokratisk kontrol 36

5. FORSKNING OG UDDANNELSE FOR MADSUVERÆNITET 37

5.1 Jordbrugsforskning og -uddannelse i Danmark 37
5.2 Kan fiskerierhvervet igen gøres attraktivt? 38
Boks 15 · Anbefaling: Forskning og uddannelse, der muliggør madsuverænitet 39

6. KONKLUSION OG SAMLEDE ANBEFALINGER 40

Produktion af sund og tilstrækkelig mad 40
Et regenerativt jordbrug 40
Et naturskånsomt fiskeri 41
Lokale fødevarestrategier 41
Genoprettelse af demokratisk kontrol med landbrugsjord 41
Genoprettelse af demokratisk kontrol over landbrugsressourcer 42
Genoprettelse af demokratisk kontrol med havet 42
En retfærdig handel 42
EU kan bidrage til et bedre dansk jordbrug 43
EU's fiskeripolitik 43
Politisk praksis skal sikre demokratisk kontrol 43
Forskning og uddannelse, der muliggør madsuverænitet 43

REFERENCER 45

1.
DERFOR MADSUVERÆNITET

I betragtning af den forventelige fødevarekrise, som vil opstå på baggrund af de menneskeskabte klimaændringer og ødelæggelser af naturgrundlaget, kombineret med en voksende befolkning, må vi tage vare på den store opgave, det er at sikre fremtidens generationers levevilkår.

Næsten en milliard mennesker sulter i dag. Det skyldes ikke mangel på mad, men snarere en ulige fordeling. Selv med en mere ligelig fordeling ville problemerne dog ikke være løst, fordi produktionen i dag har så mange destruktive følgevirkninger, at naturgrundlaget for fremtidige generationer undergraves. Det fundamentale problem er, at så mange mennesker har en forkærlighed for at spise mad fra de øverste led i fødekæden, hvilket vil sige animalske produkter fra landbruget samt fisk, der lever af andre fisk længere nede i fødekæden. Vi ville få langt mere mad ud af vores ressourcer ved at spise vegetabilier og fiskearter, der lever af f.eks. små organismer i vandet.

Industrialiseringen af både landbruget og fiskeriet har gjort et stort overforbrug muligt. Fortalerne for et højt industrialiseret landbrug og fiskeri beskriver fremtidens behov for mad ud fra en form for uafvendelig logik om, at flere og flere mennesker vil forfølge denne forkærlighed for madvarer fra de øverste led i fødekæden. Dette på trods af, at det netop er den stadigt øgede produktion af denne type madvarer, der har ført til ødelæggelser af økosystemer, både på landjorden og i havene, og er ansvarlige for store udledninger af skadelige klimagasser. De industrielle metoder og overforbruget underminerer jordens, havenes, søernes og flodernes frugtbarhed og dermed de langsigtede muligheder for en fortsat madproduktion.

Men fortalerne for de industrialiserede metoder (og et uafvendeligt øget forbrug) er magtfulde aktører både på dansk og europæisk niveau, og det kan være svært at gennemskue, hvad der ligger bag påstandene om disse metoders nødvendighed. Det er derfor på høje tid, at vi kræver kontrollen tilbage, så vi kan få indflydelse på, hvordan vores mad skal produceres.

Hvis vi tager afsæt i en dansk kontekst, er der tre grunde til, at vi helt kan miste kontrollen med produktionen af fødevarer. Den første grund er en gradvis ødelæggelse af det fysiske grundlag for produktion af mad. Den anden er tab af adgang til det fysiske grundlag, først og fremmest landbrugsjord og fiskebestande. Den tredje er bortfald af demokratisk kontrol med produktionen.

Problemerne forstærkes af globaliseringen af fødevaresystemerne, fordi der bliver større og større afstand mellem producent og forbruger og dermed mindre og mindre kendskab til, hvordan vores mad er produceret. Problemerne, som behandles hver for sig i det følgende, er således både af økologisk og politisk art. I denne publikation sætter vi fokus på, hvordan Danmarks fødevaresystem kan omstilles for at opnå bæredygtighed for såvel miljøet og befolkningen som for de mennesker, der står for den vigtige funktion at producere vores mad, i dag og for fremtidige generationer.

Mange studier, bl.a. i FN-regi[1], viser, at jordbrug og fiskeri i mindre skala er mere bæredygtige end storskala-industrielle produktionsmetoder, da de førstnævnte i højere grad benytter sig af metoder, der indebærer, at jorden og havet ikke degraderes. Samtidig bidrager de væsentligt til fødevareproduktion verden over og dermed også til et værdigt levegrundlag for producenterne og de lokalsamfund, der lever af deres produkter. Cirka 72% af verdens jordbrug anslås at være mindre end en hektar, på trods af at disse småskala-producenter kun kontrollerer 8% af verdens landbrugsjord[2]. Det er svært at vurdere, hvor stor en del af den globale madproduktion, småskala-landbrug står for, men i store, befolkningsrige dele af verden er det småskala-jordbrugerne, der producerer langt størstedelen af maden. Dette gælder især i Asien og de afrikanske lande syd for Sahara, hvor småskala-producenterne anslås at producere ca. 70% af maden[3]. Dertil kommer, at netop disse småskala-landbrug mange steder er meget produktive i forhold til et stort udbytte per arealenhed og ydermere har et stort potentiale for at øge produktionen med økologisk bæredygtige metoder[4]. For fiskeri gælder det, at ca. halvdelen af det globale fiskeforbrug kommer fra fiskeri i mindre skala[5]. Samtidig giver småskala-fiskeriet arbejde til 90% af dem, der er beskæftiget med fiskefangst[6].

Derfor er beskyttelse og fremme af bæredygtigt småskala-landbrug og -fiskeri samt lokal kontrol med fremstilling og fordeling af mad alfa og omega for at sikre social retfærdighed, menneskers værdighed, sund madproduktion og bæredygtig naturressourceforvaltning.

Det er mere end 200 millioner småskala-bønder samt oprindelige folk, landløse, migranter og jordbrugsarbejdere fra hele verden gået sammen om at kæmpe for i den internationale græsrodsbevægelse La Via Campesina. Under mottoet »Small Farmers Can Feed the World[7]« forsvarer de småskala- og bæredygtigt jordbrug og fiskeri og modsætter sig de strukturer, der gør, at store transnationale selskaber har magten over fødevaresystemerne og kan ødelægge natur og menneskers levevilkår gennem overtagelse af land og gennem storskala-produktion. Madsuverænitet betyder altså, at alle mennesker – på tværs af geografi og generationer – har ret til sund mad, der passer til deres kultur og er produceret via bæredygtige metoder. Menne-

sker har ret til selv at definere og have kontrol over deres egne fødevare- og jordbrugssystemer.

Madsuverænitet i en dansk kontekst

Madsuverænitet kan umiddelbart forekomme at være et mindre relevant begreb for et velhavende land som Danmark, hvor der er mere end rigelig mad i supermarkederne. Men det har alligevel stor relevans i Danmark både i en national kontekst og set i relation til den globale kontekst, hvor Danmark i visse sammenhænge undergraver andre befolkningers madsuverænitet.

I Danmark, som i andre europæiske lande, styres produktion af fødevarer af stadigt færre, store, profitorienterede virksomheder, hvis interesser ikke nødvendigvis er de samme som jordbrugernes, fiskernes, forbrugernes og det øvrige samfunds. I sagens natur er denne type virksomheders virke derfor ikke forenelige med en forestilling om madsuverænitet, hvor demokratisk kontrol med den langsigtede udvikling af fødevaresektoren og overlevering af et fungerende økosystem til fremtidige generationer er sat i centrum. For det fysiske grundlag for madproduktionen, det vil sige landbrugsjorden, åerne, fjordene og havet omkring Danmark, forvaltes ikke sådan, at naturen beskyttes, og fødevareproduktionen er sikret for vores efterkommere.

Da madsuverænitet omfatter retfærdighed mellem verdens befolkninger, indebærer det også, at dansk produktion og forbrug ikke må underminere mulighederne for andre landes madsuverænitet. Men dansk produktion og forbrug af såvel fødevarer som andre landbrugsprodukter (f.eks. tekstiler eller bioenergi) har store konsekvenser i andre dele af verden, og der er behov for at se vores samlede forbrug i et helhedsperspektiv, i forhold til hvordan det påvirker andre befolkningers madsuverænitet.

Selv om Danmark har en stor produktion af fødevarer, bidrager vi ikke for alvor til at skaffe mad nok til hele kloden, især fordi vi importerer store mængder foderstoffer, der omsættes til en animalsk produktion, der kun kommer klodens velstillede borgere til gode. Samtidig fører Danmarks produktion af fødevarer til klimaforandringer, der rammer klodens fattigste hårdest og underminerer deres levevilkår.

I denne publikation undersøger vi, hvad madsuverænitet betyder i en dansk kontekst, og hvilke forandringer der er nødvendige for at nå derhen. Vi lægger vægt på den europæiske og ikke mindst den danske sammenhæng, fordi de love for jordbrug og fiskeri, vi som borgere gerne vil have indflydelse på, overvejende gives på Christiansborg – herunder love, som udmønter krav fra EU. Samtidig belyser vi de strategier for handel og udvikling, der påvirker forholdene i det Globale Syd. I publikationen vil vi også lægge op til udarbejdelse af lokale fødevarestrategier, hvor befolkningen inddrages i beslutninger om tiltag inden for fødevaresektoren, så denne ikke kun styres af markedskræfter og overnationale institutioner.

1.2 HVAD ER MADSUVERÆNITET?

For mere end 20 år siden lancerede La Via Campesina begrebet madsuverænitet, og bevægelsen for madsuverænitet er siden vokset til at involvere en lang række græsrodsbevægelser og NGO'er, der er gået sammen om at få det på den politiske agenda. Bevægelsens Nyéléni-deklaration fra 2007[8] definerer sin vision for madsuverænitet således:

BOKS 1: DEFINITION AF MADSUVERÆNITET

»Madsuverænitet er befolkningers ret til sund og kulturelt passende mad, produceret via bæredygtige metoder, og deres ret til selv at definere deres egne fødevare- og landbrugssystemer. Madsuverænitet forsvarer og inddrager den næste generations interesser og placerer dem, der producerer, fordeler og forbruger maden, i hjertet af fødevaresystemer og -politikker, frem for markedet og de store virksomheders krav. Madsuverænitet er en strategi til at modstå og opløse det aktuelle handels- og madregime, domineret af store virksomheder, og erstatte det med strategier for en fødevareproduktion fra jordbrug og fiskeri besluttet af lokale producenter. Madsuverænitet prioriterer lokale og nationale økonomier og markeder og giver mere magt til bønder, fiskere og pastoralister med udgangspunkt i håndværksmæssig kunnen samt en fødevareproduktion, distribution og forbrug baseret på miljømæssig, social og økonomisk bæredygtighed. Madsuverænitet fremmer en transparent handel, der garanterer en retfærdig indkomst for alle befolkninger og forbrugernes ret til at have kontrol med deres egen mad og ernæring. Madsuverænitet betyder, at retten til at bruge og forvalte vores jord og territorier, farvande, frø, husdyr og biodiversitet er i hænderne på dem af os, der producerer mad. Madsuverænitet indebærer nye sociale relationer fri for undertrykkelse og ulighed mellem mænd og kvinder, folkeslag, befolkningsgrupper, sociale klasser og generationer.«

1.3 AGROØKOLOGI SOM ET MIDDEL TIL AT NÅ MADSUVERÆNITET

Mens madsuveræ nitet er vores vision for fødevaresystemet, er agroøkologi et værktøj til at nå derhen. Agroøkologi har en tre-foldig betydning: Det er en videnskabelig disciplin, en række praktiske metoder og en social bevægelse bestående af miljøforkæmpere og småskala-fødevareproducenter[9]. Det agroøkologiske studieområde er et integreret studie af fødevaresystemets økologi og omfatter, ud over den agronomiske og økologiske dimension, også økonomiske og sociale aspekter såsom retfærdig fordeling af ressourcer. Det praktiske aspekt af agroøkologi beskrives på forskellige måder af forskellige forskere og praktikere, men grundlæggende handler det om at etablere en langsigtet, bæredygtig produktion ved at tilrettelægge landbruget, så det efterligner et naturligt økosystem[10]. Det indebærer:

- At bruge hovedsageligt lokale ressourcer gennem bl.a. lokalt produceret energi og recirkulering af næringsstoffer, at opbygge jordens organiske materiale samt at skabe positive synergieffekter og økosystemfunktioner gennem lukkede kredsløb og holistisk organisering af jordbrugets forskellige elementer såsom planter, dyr, jord, vand, klima og mennesker.
- At forbedre samspillet mellem produktionspotentialet, afgrødevalg og dyrkningsmønstre på den ene side og de økologiske begrænsninger i det lokale klima og landskab på den anden side for at sikre en stabil produktion, der ikke forringer naturgrundlaget.
- At bevare og opbygge den vilde biodiversitet og diversiteten i de dyrkede planter og husdyrene samt at udnytte det biologiske og genetiske potentiale i mangfoldigheden af planter og dyr gennem traditionel avl og forædling[11].

Endvidere mener mange, at de praktiske principper inden for agroøkologi ikke kun involverer det økologiske design, men at de sociale, kulturelle og politiske aspekter er lige så vigtige, og at man i agroøkologisk fødevareproduktion skal:

- værdisætte lokal og traditionel viden og teknikker bygget på jordbrugeres erfaringer og udvikle dem i kombination med videnskabelig viden gennem en »bottom up«-tilgang, samt horisontal deling og læring jordbrugere imellem[12]
- undgå lange fødevarekæder, hvor store industriselskaber har de største fordele, og i stedet skabe en direkte kontakt mellem dem, der producerer, og dem, der spiser maden, det vil sige etablere lokale fødevaresystemer[13].

Som bevægelse fremhæves agroøkologi både som en platform til at kritisere magtforholdene i det dominerende, industrielle fødevaresystem og som et middel til kulturel, økologisk og politisk omstilling og udvikling af alternative fødevaresystemer[14]. Selv om agroøkologi er udviklet for landbruget, er der mange af både de økologiske og politiske principper, der kan overføres til fiskeriet. Småskala-fiskeriorganisationer, der arbejder for madsuveræ nitet, har derfor også taget begrebet til sig i forbindelse med Nyéléni-deklarationen om agroøkologi[15].

De tre aspekter af agroøkologi, hænger altså sammen gennem den politiske vision for madsuveræ nitet via bæredygtige fødevaresystemer, praktiske metoder for at opnå denne vision og den videnskabelige disciplins produktion af viden i form af systemanalyser og produktionsmetoder[16].

I mange lande, især i Latinamerika, er agroøkologisk forskning og jordbrugspraksisser tæt knyttet til bevægelsen og kampen for madsuveræ nitet, da den præsenterer alternativer til det uretfærdige og sundheds- og miljøbelastende fødevaresystem, vi har i dag, i Danmark såvel som globalt[17]. Agroøkologisk viden fra både forskere og fødevareproducenter kan således vise vejen til modstandsdygtige fødevaresystemer, der skaber madsuveræ nitet for befolkninger verden over.

2. OVERFORBRUG OG DETS KONSEKVENSER

Forudsætningen for en fortsat fødevareproduktion er, at vi tager vare på vores planets begrænsede ressourcer. Vi kan ikke blive ved med at ignorere de seneste årtiers øgede afdækning af, at vi overforbruger naturens ressourcer.

Mennesket såvel som alle andre livsformer indgår i økosystemer, hvori mikroorganismer, planter og dyr påvirker eller er gensidigt afhængige af hinanden. Naturens økosystemer er afgørende for planter, dyr og mennesker, og i sagens natur vil enhver form for landbrug og fiskeri, selv den mest skånsomme, i et eller andet omfang forstyrre økosystemerne. Forstyrrelserne afhænger dog netop af produktionens metoder og omfang.

I de følgende afsnit vil vi rette opmærksomheden mod, på hvilke måder klodens ressourcer presses gennem madspild og ressourcespild, og hvilke konsekvenser dette overforbrug har for vores miljø, klima og sundhed. Vi vil uddybe, hvordan dansk landbrug, fiskeri og fødevareforbrug bidrager til det globale overforbrug og andre befolkningers muligheder for madsuverænitet.

2.1 PLANETÆRE GRÆNSER

Fremtrædende forskere har kortlagt, hvordan vi globalt overskrider planetens grænser for at bevare velfungerende biofysiske processer, dvs. strømme af energi og materialer gennem biologiske systemer, der muliggør menneskers eksistens i både nuværende og fremtidige generationer[18]. Disse studier viser, at vi er tæt på at overtræde grænserne for ændret arealanvendelse og klimaforandringer, og at vi allerede har overskredet grænserne for fosfor- og kvælstofscyklusserne, samt den del af grænsen for biosfærisk sammenhængskraft, som er mulig at vurdere, det vil sige genetisk diversitet.

Der er også flere biofysiske processer, hvis status ikke er vurderet endnu, og som der råder stor usikkerhed om, f.eks. funktionel diversitet (den anden del af biosfærisk sammenhængskraft), luftforureninger og udledning af nye substanser i økosystemet. Desuden kan en overtrædelse af grænsen for én biofysisk proces resultere i, at en anden proces' grænse overskrides, da disse er forbundne med hinanden i økosystemet[19]. Resultaterne af sådanne synergieffekter er vanskelige at forudse.

Flere af grænseoverskridelserne er direkte konsekvenser af vores fødevaresystem. Det industrielle landbrug og fiskeri bidrager til klimaforandringerne bl.a. gennem et stort energiforbrug, der endda er i kraftig vækst som følge af den stadigt øgede industrialisering[20]. Det estimeres, at landbruget står for ca. 35% af verdens stærkt forringede arealer[21] og for ca. 24% af udledningen af klimagasser, når energiforbruget *ikke* regnes med[22]. Det konventionelle landbrug har også medført forringelser af jordbunden, tab af biodiversitet, udtømning af fosforforekomster, eutrofiering af vandløb og forureninger gennem udledning af sprøjtegifte i naturen[23]. EU beslaglægger via forbruget af produkter fra landbruget samlet set arealer, der svarer til næsten halvanden gange det tilgængelige landbrugsland inden for EU[24], og er dermed ansvarlig for en uforholdsmæssig stor del af forringelserne.

2.2 MADSPILD OG RESSOURCESPILD

Når vi taler om madspild, tænker vi som regel på det, at spiselig mad bliver smidt ud. Men vi kan også anskue det store ressourceforbrug, der er forbundet med fødevarer, der ligger højt i fødekæden, som en form for indirekte madspild.

2.2.1 RESSOURCESPILD GENNEM KOSTVANER

Landbrugets store produktion af animalske produkter såvel som danskernes store forbrug af samme giver anledning til et unødvendigt stort arealforbrug med alle de negative følgevirkninger, dette har i form af klimapåvirkninger og miljømæssige ødelæggelser. Danmarks landbrugsproduktion spiller en særlig rolle i forhold til den globale arealanvendelse, og når mere end 80% af den danske landbrugsjord er opdyrket med foderafgrøder, der skal sendes igennem dyrene, før de bliver til mad (jf. afsnit 2.3), så kan man ikke tale om en produktion, der bidrager til den globale fødevareforsyning på en hensigtsmæssig måde. Oven i importeres foder, der produceres på en meget miljøbelastende måde, fra store arealer i Sydamerika, især Argentina. Dette fører til problemer for de lokale befolkninger, hvis rettigheder til jorden trumfes af agroindustriens magt. De befolkningsgrupper, der bliver boende i områder domineret af sojaproduktion, udsættes for forgiftninger pga. et stort pesticidforbrug i sojaproduktionen, der også ødelægger deres egne muligheder for at dyrke jorden. På den måde mister de retten til selvbestemmelse og mulighederne for kontrol med deres egen madproduktion. Når vi ser på det danske forbrug i en global kontekst, er således både produktionen og forbruget med til at underminere en retfærdig global deling af Jordens ressourcer.

Når det gælder dansk landbrugs forbrug af foder til den animalske produktion, kan det endda forventes, at importen af soja og andre foderstoffer vil øges, fordi der er politisk fastsatte målsætninger om »grøn vækst« også på landbrugsområdet. I denne

sammenhæng handler det om at øge produktionen af især svin samtidig med, at den indenlandske forurening bliver mindre[25] – men uden hensyn til konsekvenserne andre steder.

I dag anvender man ikke fisk (som eksempelvis tobis) fra de nederste led i fødekæden direkte som menneskeføde. Tobisen bliver kun brugt til produktion af fiskemel og fiskeolie. Disse produkter bliver anvendt til foder i især fiskeopdrætsindustrien. Opdræt af fisk giver således ligesom industriel husdyrproduktion anledning til et stort ressourcespild. Det er samtidig vigtigt at have for øje, at det ikke kun er ineffektivt at spise f.eks. opdrætslaks, men at også den vilde torsk eller pighvar kræver mange kg tobis eller anden fiskeart længere nede i fødekæden for at danne ét kg fiskekrop.

Også i forhold til den ulige fordeling af atmosfærens råderum for klimagasser må det understreges, at vi, gennem vores store forbrug af fødevarer fra de øverste trin i fødekæden, er ansvarlige for uforholdsmæssigt store udledninger af skadelige klimagasser.

Men vi behøver ikke at fortsætte ud ad denne blindgyde. En række forskere har anvist metoder til, hvordan vi kan brødføde den forventede fremtidige verdensbefolkning og på samme tid stoppe overforbruget og forringelsen af vores naturressourcer ved at stoppe den globale ekspansion af landbrugsjord, skifte fra det konventionelle til et ressourceeffektivt landbrug, øge produktiviteten, hvor den er lav (f.eks. i store dele af Afrika, Latinamerika og Østeuropa), skifte produktionen af foder og bioenergi ud med flere vegetabilier til menneskeligt forbrug, mindske madspild og fordele ressourcer retfærdigt. Det anslås, at med en kombination af disse tiltag vil fødevareproduktionen kunne øges med 100 til 180 % procent, samtidig med at udledning af drivhusgasser, tab af biodiversitet samt forbrug og forurening af vand mindskes[26].

Sundt for os og kloden

Det, planeten bedst kan tåle, at vi producerer, er samtidig, hvad der er sundest for os mennesker[27]. Det vil sige, at vi bør spise mere vegetabilsk, både fordi det er sundt at spise overvejende planter frem for dyr, og fordi landbrugets bidrag til klimaforandringer og ødelæggelse af økosystemer i meget høj grad skyldes den animalske produktion. Eksempelvis er der videnskabeligt set gode grunde til, at indtaget af rødt kød, især i forarbejdede former, i gennemsnit reduceres til mindre end 300 gram om ugen for at forebygge kræft i tyktarm og endetarm, hjertekarsygdom og type 2-diabetes[28]. I Danmark svarer de anbefalede 300 gram per uge til ca. en tredjedel af det nuværende indtag[29]. Tilsvarende er der gode klimatologiske grunde til, at antallet af husdyr skal reduceres betydeligt, hvilket vil blive beskrevet nærmere i afsnit 2.3.3.

En række nordiske organisationer har givet et bud på, hvordan man kan begrænse produktionen af animalske produkter til det, der kan produceres, hvis man lader dyr afgræsse naturarealer, der ønskes bevaret med græs, og de marker med kløvergræs og lignende, der er nødvendige for at skaffe kvælstofgødning i et økologisk jordbrug. Desuden foreslås at anvende rester fra forarbejdningsvirksomheder til dyrefoder. Dette sættes i relation til de nordiske kostanbefalinger og er således et forslag til, hvordan de nordiske lande kan prioritere selvforsyning og lokal produktion, samtidig med at der produceres sund og tilstrækkelig mad på en økologisk forsvarlig måde[30].

Det skal bemærkes, at mens kostanbefalingerne går hånd i hånd med ønskerne for et regenerativt landbrug, når det angår den mad, der kommer fra landjorden, kan det samme ikke siges om anbefalingerne vedrørende indtag af fisk. Fisk lovprises ofte i kostanbefalingerne især for deres høje indhold af sunde fedtstoffer, men der er meget lidt viden om, hvad der er et globalt bæredygtigt indtag af fisk, hvis vi skal undgå overfiskeri og skader på havenes og de indenlandske vandes økosystemer. FAO anslår, at næsten en tredjedel af fiskebestandene bliver overfisket, mens andre ca. 58 % af bestandene fiskes helt op til grænsen for det bæredygtige, og at kun ca. 10 % ikke udnyttes helt op til grænsen. Andelen af fiskebestande, der overfiskes, vokser[31].

2.2.2 MADSPILD

Ud over det ineffektive og uretfærdige ressourceforbrug, som det danske fødevareforbrug indebærer, har vi ligesom i andre industrialiserede lande et stort problem med madspild i Danmark. På verdensplan bliver 1,3 milliarder tons spiselig mad til madspild om året. Det svarer til en tredjedel af verdens totale fødevareproduktion[32]. I højindkomstlande i Europa, Nordamerika og Oceanien står forbrugerne for en meget større andel af madspild af fuldt spiselig mad end i lavindkomstlande i det globale syd, hvor størstedelen bliver spildt i produktions- og forarbejdningskæden, bl.a. på grund af dårlige forarbejdningsmetoder og opbevaringsmuligheder.

Det årlige danske madspild anslås at udgøre ca. 717.000 tons, hvoraf størstedelen, ca. 261.000 tons, kommer fra husholdninger. I en husstand svarer det til ca. 2 kg madspild per uge og ca. 100 kg per år[33]. Undersøgelser viser, at årsager til danske husholdningers madspild primært er en absolut fortolkning af dato-

mærkninger, overindkøb og for store pakker[34]. Det næststørste madspild på ca. 163.000 tons kommer fra detailhandlen, efterfulgt af fødevareindustrien og primærproduktion, med henholdsvis ca. 133.000 og 100.000 tons[35].

Et stort problem for detailhandlen er krav fra kunderne om et stort udvalg og konstant fyldte hylder, samt indkøb af meget store partier, ofte endda overbestillinger på grund af manglende viden om varers holdbarhed. Ud over det er det mange gange mere økonomisk fordelagtigt for butiksejere at generere madspild end at prøve at undgå det, simpelthen fordi fordelene ved at købe stort ind opvejer omkostningerne ved at smide varer ud[36]. Kravene fra detailhandlen til form og størrelse på frugt og grøntsager bidrager desuden til et stort spild i primærproduktion, da det ikke kan betale sig for producenten at sælge produkter med uønsket form og størrelse til den lavere pris, der tilbydes. Yderligere presning af priser, f.eks. ved at detailhandlen køber grøntsager billigere fra udlandet end fra Danmark, kan desuden resultere i den absurde situation, at det ikke kan betale sig for producenten at høste frilandsgrøntsager, og at de derfor nedpløjes[37].

Der foregår således spild af fødevarer på flere stadier: Fra manglende afsætningsmuligheder og manglende opbevaringsmuligheder i produktionsleddet, begrænset råvareudnyttelse i forarbejdningsleddet, overindkøb og fejlopbevaring i detailleddet og endelig i form af overindkøb og madspild i forbrugerleddet.

BOKS 2 · ANBEFALING: PRODUKTION AF SUND OG TILSTRÆKKELIG MAD

På verdensplan produceres der allerede mere end rigeligt mad til at brødføde hele verdens befolkning, men maden er ulige fordelt[38]. Næsten en milliard mennesker er fortsat underernærede, fordi de ikke har råd til at købe den mad, der er[39]. Hyppigt fremførte forestillinger om behov for en drastisk forøgelse af fødevareproduktionen på verdensplan er derfor baseret på en kritisabel politisk accept af anvendelsen af størstedelen af de vegetabilske kalorier til dyrefoder og biobrændsel, af uretfærdig fordeling af både vegetabilske og animalske fødevarer, af dårlig opbevaring, af spild af mad og af de købedygtiges overforbrug[40]. Disse problemer er således i høj grad politisk bestemte, og ikke en følge af tekniske udfordringer.

I Danmark er fødevareproduktionens ønskede omfang et spørgsmål om, hvor mange fødevarer vi mener, vi skal eksportere. Den side af sagen er først og fremmest et politisk og i mindre grad et økonomisk spørgsmål, idet landbruget har begrænset betydning for den danske nationaløkonomi[41].

Vi bør basere den danske landbrugsproduktion på agroøkologiske metoder, øget lokal afsætning og en kostsammensætning for danskerne, der er i overensstemmelse med de nye nordiske næringsanbefalinger (NNA 2012)[42] (som også de danske kostanbefalinger bygger på) og dermed indeholder meget mindre kød og samtidig mere frugt og flere grøntsager og bælgfrugter. Desuden bør vegetabilske såvel som animalske madvarer fremstilles økologisk, så maden fremstilles uden anvendelse af pesticider, kunstgødning, antibiotika og tungmetaller.

Såfremt danskernes kostsammensætning følger de nye nordiske kostanbefalinger, vil det arealbehov, der kan opfylde selvforsyningen, være ca. det halve af det nuværende landbrugsareal[43] – måske endnu mindre, hvis vi bliver bedre til at opnå en høj produktivitet per arealenhed f.eks. ved hjælp af permakultur og lignende metoder. Herefter er det et åbent spørgsmål, hvad de frigivne arealer kan og skal bruges til. Hvis vores primære ønsker går på at modvirke klimaforandringerne og øge biodiversiteten, kan vi vælge at overlade arealerne til sig selv og springe i skov. Hvis vi derimod ønsker at bidrage til at sikre mad til mennesker andre steder på kloden, vil vi formodentlig kunne brødføde det dobbelte af den danske befolkning – stadig forudsat økologisk bæredygtige metoder. Måske skal vi vælge noget midt imellem. Under alle omstændigheder må vi ophøre med at producere til et overforbrug og gå over til et regenerativt jordbrug.

En måde at understøtte de ønskede ændringer i kostsammensætningen kunne være at beskatte animalske produkter og fisk fra de øverste led i fødekæden, så priser til forbrugerne afspejler omkostningerne for hele samfundet (forurening, drivhusgasser, m.m., de såkaldte »eksternaliteter«) som følger af produktionen. Samtidig skal det være attraktivt for producenterne at producere mad af en høj kvalitet til lokalsamfundene, dvs. at samfundsinstitutioner og -borgere må understøtte sådanne bæredygtige produktionsformer herunder være villige til at betale en pris, der kan give producenterne et livsgrundlag.

2.3 GLOBALT OVERFORBRUG GENNEM DANSK LANDBRUGSPRODUKTION

I 2013 udgjorde det danske landbrugsareal 26.278 km^2 svarende til ca. 62% af Danmarks samlede areal på 43.094 km^2. Mellem 1982 og 2012 faldt det dyrkede areal med ca. 8%[a]. Danmark er dog stadig et af de mest intensivt opdyrkede lande i verden[44]. Hele 82% af det dyrkede areal bruges til dyrkning af foder til husdyr, og samtidig lægger Danmark beslag på landbrugsarealer uden for grænserne for at understøtte den animalske produktion. Det er anslået, at Danmark importerer soja fra Sydamerika fra et areal på størrelse med Sjælland og Falster tilsammen for at fodre hovedsageligt grise – og sojafoderet udgør endda kun 73% af det importerede foder[45].

2.3.1 OVERFORBRUGETS KONSEKVENSER FOR DANSK LANDBRUGSJORD

Landbrugsjord forringes i hele verden, også i Danmark. I 2009 udgav forskere ved Aarhus Universitet en udførlig oversigt over trusler mod kvaliteten af landbrugsjorden i Danmark[46]. Disse trusler er især jordpakning, fald i jordens organiske indhold og jorderosion. Hertil kommer forurening med tungmetaller[47].

Jordpakning

I det danske industrilandbrug har man i kraft af fordelagtige skatteordninger kunnet anskaffe sig stedse større, dyrere og tungere maskiner. De kører på hjul med brede dæk for at fordele trykket så meget som muligt, og de brede dæk skåner delvist de øverste jordlag imod jordpakning (sammenpresning eller traktose). De beskytter imidlertid kun jorden de øverste 40 cm. Under denne dybde er det alene maskinens vægt, fordelt på antal hjul (hjullasten), som er afgørende, og pakning af de dybere jordlag er i Danmark et reelt og stort set irreversibelt problem[48]. Jordpakning ændrer jordens struktur, og der sker bl.a. en »cementering« på grund af frigørelse af fine lerpartikler til jordens vandfyldte porer. Det skader vigtige jordfunktioner, bl.a. evnen til at danne et godt såbed og evnen til at lede vand. Som resultat eroderer jorden, fordi den ikke kan bortlede regnvandet.

Tab af organisk materiale

Det organiske materiale bidrager til jordens frugtbarhed ved at medvirke til en god jordstruktur med mange gavnlige mikroorganismer og smådyr og ved at fastholde både vand og næringsstoffer i de øverste jordlag. Dansk landbrugsjord har gennem årtier mistet organisk materiale. Det skyldes ophør med alsidigt sædskifte, begrænsning i areal med flerårige græsmarker, mere omfattende dræning, mere intensiv jordbearbejdning og fjernelse af halm og andet plantemateriale til andre formål end jordforbedring f.eks. som biobrændsler. I den samme periode er man også mange steder gået over til staldsystemer, hvor dyrene går på tremmer og kun tildeles nogle få håndfulde halm. Det er ikke alene dårligt for dyrevelfærden, det er det også for jorden og klimaet. Den faste staldgødning med masser af halm er nemlig blevet erstattet af gylle, hvilket ikke har de samme positive virkninger for jorden. Derudover frigives der CO_2 til atmosfæren, når det organiske materiale nedbrydes via luftens ilt. Som det fremgår af Figur 1, har landbrugsjordens tab af kulstof til atmosfæren (og dermed tab af organisk materiale) været konstant og betydeligt i de seneste mange år[49].

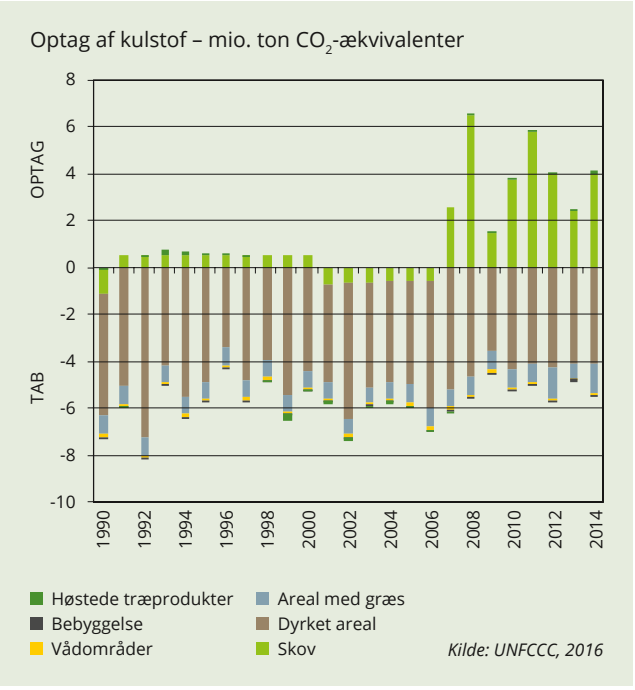

Figur 1. *Nettooptag og nettotab af kulstof fra jord og biomasse. Skovene har et nettooptag af CO_2 fra atmosfæren. Emissioner fra Areal med græs og Dyrket areal tilskrives landbruget. Disse emissioner udgjorde i 2014 i alt ca. 5,3 mio. ton CO_2-ækvivalenter, hvilket dækker over, at arealet med afgrøder blev udpint for ca. 4,1 mio. ton CO_2-ækvivalenter og græsarealer for godt 1,3 mio. ton CO_2-ækvivalenter.*

a. I 1982 udgjorde det dyrkede areal ca. 2.900.000 ha. I 1990 var det faldet til 2.788.000 ha, og i 2012 udgjorde det dyrkede areal 2.669.000.

Erosion

Vind, vand, jordbearbejdning og nedbrydning af jordens organiske materiale er de vigtigste årsager til erosion af jord. Efter etablering af læbælter og vinterafgrøder har vinderosion ikke været et stort problem i Danmark, men det vil det blive igen, efterhånden som læbælter fjernes for at gøre markerne store nok til de store maskiner. Vanderosion spiller også en rolle trods de relativt flade landskaber i Danmark. På dyrkede marker mistes årligt 0,7 ton jord per hektar (median). Et sådant tab regnes for at være moderat, men det er ikke nødvendigvis reversibelt (gendannelse opvejer tab). Den øverste grænse for et reversibelt tab af jord er årligt mellem 0,3 og 1,4 ton per hektar[50]. På enkelte dyrkede marker er der dog målt et årligt tab på helt op til 37 ton jord per hektar[51]. I kuperet terræn flyttes jord fra bakketoppe til lavninger, når jorden pløjes og harves, og denne jordbearbejdningserosion andrager årligt typisk 20 ton jord per hektar, dvs. langt over tærsklen for reversibilitet[52].

Tungmetaller

I svineproduktionen tilsættes kobber og zink i foderet for at fremme smågrisenes vækst, og zinkoxid tilsættes for at forhindre fravænningsdiarré hos smågrisene. I en undersøgelse fra Aarhus Universitet[53] har man fundet, at indholdet af især zink overskrider nuleffektgrænserne i langt flere dyrkningsjorde end tidligere, hvilket vil sige, at jorden indeholder så meget zink, at det skader mikroorganismer i jorden og i vandmiljøet. Der er dog en meget betydelig variation i koncentrationerne i de undersøgte områder, både som følge af forskelle i landbrugspraksis og forskelle i jordbund og nettonedbør.

2.3.2 OVERFORBRUGETS KONSEKVENSER FOR BIODIVERSITETEN I DANMARK

Begrebet biodiversitet er et udtryk for biologisk variation på mange niveauer. Blandt mange grunde til at bevare større biodiversitet er, at den fungerer stabiliserende i situationer med miljømæssige udsving, fordi der er arter, der kan kompensere for arter, der går tabt[54]. Økosystemer med mange arter kan således komme sig hurtigere efter have været udsat for fluktuationer som svingende nedbør eller temperaturer. Ved analyser af data fra 400 offentliggjorte undersøgelser blev der endvidere fundet tungtvejende beviser for, at større biodiversitet blandt planterne kraftigt forbedrer økosystemers evne til effektivt at samle næringsstoffer og solenergi, hvilket igen resulterer i større produktion af biomasse[55].

Et eksempel på vigtigheden af biodiversitet er de vilde insekters bestøvning af afgrøder og andre planter. Det drejer sig bl.a. om humlebier, vilde bier, sommerfugle, biller, fluer og myg. Humlebier kan eksempelvis bestøve tidligere på året og under dårligere vejrforhold, og de kan bestøve flere plantearter end honningbien.

At blomster har forskellige farver, at de blomstrer på forskellige tidspunkter, at de har mange former, f.eks. at de sidder mange små sammen eller er få og store, at de dufter, har honning og meget andet, er alt sammen funktioner, der er opstået for at tiltrække insekter, så planterne bliver bestøvet. Nogle planter bestøves af mange forskellige arter, andre kun af ganske få. Forskelligheden er udviklet over tid og opstået, så flest mulige forskellige blomster og deres bestøvere har kunnet finde økologiske nicher at leve i, og alle ressourcer udnyttes.

Men bestøverne er pressede i Danmark. Både honningbier og andre bestøvere har brug for stabile kilder til nektar og pollen til dem selv og deres yngel, og de findes i foråret, når raps, frugttræer og buske blomstrer. Men der mangler gode pollen- og nektarkilder igennem hele sommeren, især pga. de store marker domineret af en enkelt eller ganske få plantearter (monokulturer). Derfor er bestøverne helt afhængige af haver, markskel, levende hegn, småbiotoper og skove. Men disse biotoper er også under pres og ofte uden sammenhæng[56].

Konsekvenserne bliver et fald i biologisk diversitet. Situationens alvor er beskrevet af Nationalt Center for Miljø og Energi: »Gennem de seneste årtier er der imidlertid observeret en voldsom tilbagegang for bestøvende insekter såvel regionalt, nationalt som globalt. Enkelte undersøgelser har dokumenteret en tilsvarende tilbagegang for insektbestøvede planter. Der er derfor behov for en større samlet indsats for at bremse denne udvikling og for mangfoldigheden af insekter såvel som bestøvningen af vilde planter og afgrøder[57].«

De insektbestøvede planters og de bestøvende insekters overlevelse har samtidig betydning videre i fødenettet, eksempelvis for fugle, andre typer af insekter, planteædere som harer og mus og for rovdyrene, der spiser dem.

Der mangler desværre viden på området, f.eks. om, hvordan forholdene forbedres for de vilde bestøvere i agerlandet, og hvor meget insekticidsprøjtning påvirker bestøvningen.

2.3.3 OVERFORBRUGETS KONSEKVENSER FOR KLIMAET[58]

Danmarks samlede udledninger af drivhusgasser var 52,0 mio. tons CO_2-ækvivalenter i 2014 ifølge de officielle opgørelser. Heraf

udgør landbrugets udledninger reelt 17 mio. tons CO_2-ækvivalenter svarende til ca. 33%. Det er betydeligt mere end det officielle tal, der kommer til offentlighedens kendskab. Det tal, der oplyses fra myndighederne, lyder nemlig på 20%. Årsagen til denne forskel er, at de officielle opgørelser kun omfatter lattergas og metan samt en mindre mængde CO_2, der primært stammer fra kalkning af landbrugsjorden.

Derimod er landbrugets forbrug af energi til f.eks. opvarmning eller køling eller til at trække maskiner ikke inkluderet i de officielle opgørelser for landbruget, fordi de regnes med under 'Energi og Transport'. Landbrugsjordens tab af kulstof er heller ikke medregnet, fordi det opgøres i LULUCF-sektoren (jf. **Figur 1** i afsnit 2.3.1 om tab af organisk materiale). Disse udledninger skal ikke indberettes under landbrug i forbindelse med FN's klimaopgørelser[bc]. Men det betyder jo ikke, at danskerne ikke har krav på at vide, hvor klimaskadeligt det danske landbrug i virkeligheden er. En undervurdering af landbrugets klimapåvirkning kan måske påvirke både befolkningens stemmeafgivelse i stemmeboksen og de individuelle kostvaner. Og når vigtige udledninger af klimagasser udelades fra opgørelser af landbrugets klimapåvirkning, kan det også have konsekvenser for Folketingets regulering af landbruget.

Der er en tæt sammenhæng mellem landbrugets satsning på produktion af animalske produkter og erhvervets påvirkning af klimaet både direkte, fordi de drøvtyggende dyr sender store mængder metan fra deres fordøjelse ud i atmosfæren, og indirekte, fordi den animalske produktion lægger beslag på så store arealer, hvorfra der udledes lattergas fra gødningstilførslen og CO_2 pga. nedbrydning af organisk materiale

Mens udledningen af *metan* (CH_4) fra landbruget de seneste mere end 20 år har ligget nogenlunde konstant, har landbruget i en periode mellem 1990 og 2003 evnet at nedbringe udledningen af *lattergas* med ca. 30%. Herefter har også disse udledninger ligget nogenlunde konstant. Reduktionerne tidligere skete især i forbindelse med, at kvælstofnormerne blev sat ned, og kvælstofudnyttelsen i husdyrgødningen sideløbende blev forbedret, hvilket har resulteret i mindsket behov for kunstgødning. Begge dele er en følge af en række handlingsplaner, hvis primære formål har været at mindske spredningen af kvælstof til omgivelserne, specielt vandet. De senere år med Venstre-regeringer har sat tidligere tiders gode hensigter under alvorligt pres bl.a. ved at fjerne de reducerede kvælstofnormer, der medvirkede til, at tildelingen af kvælstof til afgrøderne blev begrænset.

Når vi ser på energiforbruget, tegner landbrugets emissioner herfra sig for knap 5% af de samlede danske emissioner. Landbruget producerer selv biomasse til bioenergi, der ville kunne dække ca. halvdelen af erhvervets eget energiforbrug, hvilket er påfaldende lidt, når man tager den store hype vedrørende bioenergi i betragtning. Samtidig tærer landbrugets produktion af biomasse til energiformål på jordens indhold af organisk materiale, hvilket der absolut må advares imod – ikke blot af hensyn til dyrkningsjordens kvalitet, men også af hensyn til klimaet. Hvis vi skal kunne sætte en stopper for klimaforandringerne, er en øget binding af atmosfærisk kulstof i jord og plantesystemerne vores største håb. Det anslås, at op imod halvdelen af den CO_2, atmosfæren har fået tilført siden industrialiseringen, stammer fra ødelæggelser af biosfæren, primært udvidelse af landbrugsarealerne og hyppig jordbehandling på de dyrkede arealer[59]. Vi har altså tæret på jordens kulstof gennem århundreder, men den omvendte proces er både mulig og nødvendig. Dette beskrives i **Boks 3**.

2.3.4 OVERFORBRUG AF ANTIBIOTIKA OG KONSEKVENSER FOR SUNDHED

Sygdom på grund af bakteriel resistens mod antibiotika er en simpel følge af overforbrug af lægemidler i sundhedsvæsenet og især i landbruget. I 2014 blev der således anvendt 114 tons antibiotika (målt som aktivt stof) til dyrene, herunder 86 ton til svinene. Det er betydeligt mere end de 53 ton antibiotika (aktivt stof), som blev anvendt til syge mennesker[60]. Forbruget skal reduceres med mindst 90%, hvis resistensproblemet skal løses[61], men denne bakteriologiske forståelse afvises af landbrugsindustrien, den ignoreres af sektorforskningsinstituttet under Ministeriet for Sundhed og Forebyggelse (Statens Serum Institut), og den er formentlig ukendt for mange politikere.

Den vigtigste statslige instans i forbindelse med antibiotika i landbruget er Fødevarestyrelsen under Ministeriet for Miljø og Fødevarer. Rigsrevisionen har kortlagt nogle af de alvorlige mangler i Fødevarestyrelsens indsats og eksplicit beskrevet, hvordan styrelsen har taget hensyn til industrien[62]. Resultatet af den førte politik er en vedvarende epidemi af sygdom hos mennesker og endda dødsfald på grund af smitte med »hus-

b. Det vil sige under UNFCCC, som står for United Nations Framework Convention on Climate Change.

c. Udledninger i forbindelse med udenlandsk produktion af f.eks. foder og kunstgødning er heller ikke medtaget, selv om de er store. CONCITO anslår f.eks., at sojaproduktionen alene giver anledning til udledning af ca. 6 mio. tons CO_2, der altså skal lægges oveni de 17 millioner tons, landbruget udleder indenlands. Soja bruges helt overvejende til foder.

dyr-MRSA« (methicillin-resistente staphylococcus aureus). På længere sigt kan bakteriel resistens mod antibiotika gøre det umuligt i det hele taget at behandle infektioner, som kan være dødelige.

Det enorme forbrug af antibiotika i landbruget er alene drevet af hensynet til den intensive produktion, især af svin, som i sig selv indebærer velkendte problemer for dyrevelfærd (tidlig fravænning, halekupering, pladsbegrænsning, m.m.).

BOKS 3 · ANBEFALING: ET REGENERATIVT JORDBRUG

Produktionsmetoderne i det konventionelle landbrug har skabt mange af de problemer, som nu truer det nødvendige naturgrundlag for fremtidens fødevareproduktion. Landbruget har derfor også muligheden for at vende denne udvikling ved at ændre produktionsmetoderne. På grund af nedslidningen af naturgrundlaget har vi brug for et landbrug, som er bæredygtigt i ordets fysiske (i modsætning til erhvervsøkonomiske) forstand, dvs. et landbrug, som genopbygger naturgrundlaget for landbrugsproduktion, først og fremmest jorden og biodiversiteten.

Vigtige aspekter af regenerativt landbrug er derfor at lukke næringsstofcyklusser, lagre kulstof i jorden, mindske erosion og genskabe biodiversiteten, inklusive mikrofauna, over og i jorden. Dette kan opnås gennem kompostering, øget brug af efterafgrøder og sædskifte, ved at efterlade eller nedmulde planterester, mindske erosion gennem reduceret jordbearbejdning med små, lette landbrugsmaskiner, ved brug af flerårige frem for etårige afgrøder og naturlige, lokale ressourcer frem for eksterne inputs samt ved at stoppe brug af kunstgødning[63]. Eksempelvis bruges staldgødning, grøngødning med bælgfrugter og planterester i stedet for kunstgødning fremstillet med omfattende brug af fossile brændstoffer[64], og biologisk kontrol af skadedyr bruges i stedet for sprøjtegifte ved at skabe habitat for deres naturlige fjender eller etablere samdyrkningssystemer, der frastøder eller forhindrer skadedyret i at nå afgrøden. Sådanne systemer anvender også næringsstoffer og vand mere effektivt og er mere modstandsdygtige over for sygdomme end monokulturer, da afgrøderne har komplementerende egenskaber og behov[65].

Tiltag, der kan gavne biodiversiteten, er: Større variation af afgrøder, diversificering af landskabet, så der vil være en bedre mosaik af blomsterrige habitater, forbedring af kvaliteten af levende hegn, markskel og småbiotoper, redepladser for humlebier og solitære bier samt mindre effektiv bekæmpelse af ukrudt-

I et regenerativt landbrug er det desuden utænkeligt, at planterester som f.eks. halm bruges til bioenergi og agrobrændstoffer, da dette organiske materiale bør nedmuldes eller bruges til husdyr på stald og efterfølgende nedmuldes, så det kan danne grundlag for opbygning af humus i jorden og give gode vilkår for jordens biodiversitet. Humus er det stabile organiske materiale, der er tilbage, når mikroorganismerne har nedbrudt og omsat planterester og gødning. Humus har meget vigtige funktioner for jorden, bl.a. holder det på vand og næringsstoffer og bidrager til en bedre jordstruktur.

Mange af metoderne nævnt ovenfor praktiseres i forskelligt omfang i permakultur og i økologisk og biodynamisk jordbrug. I modsætning til det konventionelle, simplificerede landbrug, der bygger på intensiv brug af kemikalier og maskiner, er et regenerativt landbrug komplekst, multifunktionelt og kundskabs-intensivt. Det kan bedrives med godt landmandskab og med en blanding af traditionelle afgrøder og dyrkningssystemer og moderne metoder tilpasset den regenerative tankegang[66].

2.4 OVERFORBRUG GENNEM DANSK FISKERI

Det fysiske grundlag for fiskeri er lige så truet som grundlaget for landbrug. Af indlysende årsager er det vanskeligere at bedømme fiskebestandenes tilstand end landbrugsjordens, og der kan være stor forskel på forskernes og fiskernes bedømmelser. Myndighederne lægger sig oftest et sted midt imellem, når de opgør bestandene. Der savnes i Danmark viden om de fleste fiskearters status, men landinger af hovedparten af de kommercielt udnyttede fiskearter er faldet markant, og der er ikke tvivl om, at habitatødelæggelse, eutrofiering og overfiskeri reducerer bestandene af vilde fisk i havene omkring Danmark[67]. Ligesom for landbruget domineres fiskeriet i Danmark af få store aktører med store skibe, hvilket har store negative miljøkonsekvenser.

2.4.1 MILJØKONSEKVENSER AF DANSK STORSKALA FISKERI

Når man skal vurdere fiskeriets påvirkning af fiskebestande, biodiversitet og havmiljø, er det vigtigt at skelne mellem demersalt fiskeri, dvs. fiskeri efter fisk, der lever ved havbunden, og pelagisk fiskeri, dvs. fiskeri efter fisk, der lever oppe i vandsøjlen. Ligeledes må der skelnes mellem aktivt og passivt fiskeri. Aktivt fiskeri indebærer, at skibet trækker redskaberne, ofte med høj fart, mens der fiskes, hvorimod skibet ved passive fiskeriformer ligger stille eller bevæger sig med meget lav hastighed. Passive fiskeriformer har således et meget lavere brændstofforbrug og dermed lavere CO_2-udslip end de aktive fiskeriformer. De følgende afsnit vil fokusere på konsekvenserne af aktivt fiskeri, da det er den typiske fiskeriform inden for storskala-fiskeri. Metoder til passivt fiskeri, der hovedsageligt praktiseres i naturskånsomt småskala-fiskeri, vil blive beskrevet i **Boks 4**.

Trawlfiskeri ødelægger havmiljø og biodiversitet

Trawlfiskeri langs havbunden er den mest udbredte fiskerimetode i Danmark[68]. Trawlen er kort sagt en stor netpose, som slæbes af sted på havbunden. I underkanten af åbningen er der ofte en kæde, som holder trawlen til bunden, mens der er opdrift i overkanten. For at spile posen ud er der i hver side anbragt en »skovl« – en tung stålplade, som, når den slæbes, stræber ud, mens den med underkanten kører i underlaget. Undertiden kan der dog også være to fartøjer, som trækker i hver sin side af trawlen.

For 50 år siden var redskaberne meget lette, og skovlene var lavet af træ med en underkant af u-jern. Motorkraften var ofte på blot 45 hestekræfter, og man kunne kun fiske på glat sandbund. Dette fiskeri havde kun meget begrænset negativ indflydelse på havmiljøet. Siden da er motorkraften blevet markant større, og de største industrifisketrawlere har op til 5.000 hestekræfter. Samtidig er redskaberne blevet tungere, de laves af meget stærkere materialer og er konstrueret til at kunne anvendes på stenrev med store sten.

Selv om der findes bundslæbende redskaber i forskellige størrelser, der skader mere eller mindre, viser talrige undersøgelser, at havmiljøet og biodiversiteten i alle tilfælde påvirkes negativt[69]. Et eksempel på dette er det meget omfattende trawlfiskeri efter jomfruhummer i danske farvande. Jomfruhummerne lever nedgravet i huler i mudderbunden i de dybe render under 20 meters dybde. Om natten kommer jomfruhummerne frem af hulerne, hvorefter de kan fanges i trawl. Det betyder, at trawlerne igen og igen slæber over den samme bund, som bliver tiltagende forarmet. Derudover sker der enorme bifangster af forskelligt levende, som typisk ikke overlever. I eksemplet med jomfruhummerne gælder det bl.a. torsk, som i perioder »står« op og ned af kanterne af de dybe render og dermed fanges, når der trawles efter hummere[d]. Selv hvis fiskerne har kvote til at fange disse torsk, vil torskene som regel have en ringe kvalitet efter i timevis at have været presset sammen med hummerne i trawlen. Ofte vil hummerfiskerne dog ikke have kvote til torskene, der derfor ender som dødt udsmid.

Fiskeri med bomtrawl (ikke at forveksle med bundtrawl) er en særligt skadelig form for trawlfiskeri[70]. Dette fiskeri er forbudt i de indre farvande og Østersøen, men er meget udbredt i Nordsøen. Det er hovedsageligt hollandske og belgiske fartøjer, der fører an i det fiskeri, men danske fartøjer deltager også i denne type fiskeri i Nordsøen, der er et fælles EU-hav. Bomtrawl udføres af fartøjer med meget stor maskinkraft, der ved brug af bomme på hver side af fartøjet slæber andre bomme forsynet med slæder, der kører på havbunden. Bommene spiler trawlen ud, som på underkanten er forsynet med meget kraftige og tunge kæder, som ofte går 20 cm ned i underlaget. Bomtrawlen slæbes med stor fart og kan bruges på både glat bund og stenbund. Bomtrawl er derfor også et enormt naturødelæggende fiskeri, omend det resulterer i store fangster. Derudover er det en enormt energikrævende fiskeriform, hvorfor brugen af den type fiskeri faldt kraftigt, da olieprisерne steg i slutningen af 2000'erne, men vinder frem nu igen, hvor olieprisерne er faldet.

Undersøgelser viser, at trawlfiskeriet er skyld i omfattende ødelæggelser af de danske stenrev, der blev formet i istiden i de danske indre farvande såvel som dele af Nordsøen, og som er baggrund for et mangfoldigt fiskeliv[71]. Denne fortælling fylder ikke meget hverken politisk eller i offentligheden, men man kan ikke lade være med at spekulere på, om en så ødelæggende industripraksis kunne finde sted på land, hvor det var synligt for alle.

Pelagisk fiskeri og bifangster

Sild og makrel er vigtige pelagiske arter, som tidligere i Danmark blev fanget både af havgående fartøjer og af kystfiskere i garn. Sild og makrel blev også fanget i bundgarn (på bundgarnspæle ud fra land langs kysterne). Nu bliver disse arter næsten udelukkende fanget af meget store fartøjer enten i flydetrawl eller i not.

d. Det skal dog noteres, at der for tiden gøres et stort arbejde for at fremstille selektive trawl, der lader torsken undslippe.

Notfiskeriet skader som udgangspunkt ikke havmiljøet, da redskabet ikke berører havbunden. Det er ekstremt effektivt, da det har et meget lavt energiforbrug i forhold til størrelsen af fangsterne. Derudover er kvaliteten af den fangede fisk i reglen meget høj. Fiskeri med flydetrawl foregår ofte, ved at to trawlere slæber i hver sin side af trawlen, som derved spiles ud.

For begge metoder er der dog som regel tale om meget store redskaber, hvilket ligesom med trawl langs havbunden kan give problemer med utilsigtede bifangster. Der er ingen tvivl om, at moderne teknik har forbedret mulighederne for at mindske fangsten af utilsigtede arter, men det er fortsat et problem.

Industrifiskeri og havbrug i Danmark

Den utilsigtede bifangst er også et af kritikpunkterne mod det danske industrifiskeri, hvor det meste af fiskeriet foregår med meget store ståltrawlere. Disse kaldes ofte »skidtfisktrawlere«, da industrifiskeriet dækker over fiskeri efter ofte ganske små fiskearter, som fanges i store mængder og ender som fiskemel og fiskeolie. Denne type fiskeri medfører meget store bifangster af konsumfisk, eksempelvis torsk, som æder af de store fiskestimer, der opfiskes til industribrug.

Et mængdemæssigt vigtigt dansk fiskeri er tobisfiskeriet, der regnes som en del af industrifiskeriet. Tobisen fiskes i forsommeren af store trawlere, der anvender store bundtrawl til at fange fiskene. Disse fartøjers ejere er afhængige af tobissæsonen. Mange har set billeder af de trawlere lastet, så dækket er næsten under vand. I de indre farvande fisker dog også mindre trawlere undertiden tobis. Tobisen er en lille bundlevende fisk, som er særdeles vigtig i havets fødekæde. Selv lever den af vandlopper. Fiskere, der har været forhyret på disse tobistrawlere, fortæller, at navnligt i begyndelsen af sæsonen er der mange bifangster af større konsumfisk, mens tobisen senere på sæsonen kan fanges næsten »rent«. Mange formoder, at når torsken har været i tilbagegang, så er det en kombination af overfiskning af torsken og af en vigtig del af torskens fødegrundlag, nemlig tobisen. Det skal bemærkes, at mange søfugle er afhængige af tobisen, f.eks. lunden eller, som den kaldes på dansk, søpapegøjen.

Tobisen bliver ikke brugt som spisefisk, men kun til produktionen af fiskemel og fiskeolie. De produkter bliver anvendt til foder. Foderet er der stor efterspørgsel efter i fiskeopdrætsindustrien, hvor Norge er dominerende, og det anvendes også som foder til smågrise og fjerkræ.

Tidligere sagde man, at der gik 3 kg industrifisk til 1 kg opdrætslaks. Men i dag erstattes det fiskebaserede foder delvist med vegetabilsk foder. Derved har opdrætsfiskene, som egentlig er rovfisk, mistet en del af den sundhedsværdi, som ellers er et vægtigt argument for at spise de fisk. I tillæg ryddes regnskove og naturlige græsstepper i Sydamerika til fordel for sojaproduktionen, ligesom det er tilfældet i forbindelse med svineproduktionen.

Havdambrug, eller blot havbrug, er voldsomt forurenende. Det er der mange eksempler på fra Norge, som er absolut førende, når det gælder opdræt af saltvandsfisk, især laks. I øjeblikket presser den danske regering på for at tillade flere store havbrug i Kattegat, hvilket er helt uansvarligt i en situation, hvor der stadig er årligt tilbagevendende iltsvind i danske farvande. Fækalierne fra de mange tusinder af fisk, der går tæt sammen i store bure, bliver helt urenset spredt til det omgivende havmiljø. Nitrat og fosfor er føde for algerne, som blomstrer op for så senere at dø og synke til bunds, hvor de rådner. Forrådnelsesprocessen stjæler ilt og medfører iltsvind og fiskedød. Også medicinrester fra havbrugene afgives til det omgivende havmiljø.

Opdræt af fisk er at sammenligne med industriel husdyrproduktion med mange af de tilsvarende gener og problemer. I dag anvender man, som omtalt, ikke tobis direkte som menneskeføde. Men det kunne i betragtning af den forventelige fødevarekrise, som vil opstå på baggrund af de menneskeskabte klimaændringer kombineret med overbefolkning, være på sin plads at udvikle produkter til menneskeføde på baggrund af små, mangfoldige arter som tobisen. Det er samtidig vigtigt at have for øje, at det ikke kun er ineffektivt at spise f.eks. opdrætslaks, men at også den vilde torsk eller pighvar kræver langt mere end 3 kg tobis eller anden fiskeart længere nede i fødekæden for at danne ét kg fiskekrop.

Ressourcespild accelereres af kvotesystemet

Problemet med bifangst generelt i storskala-fiskeri accelereres af kvotesystemet i fiskeriet, hvor man efter reglerne skal registrere, hvor mange fisk der bliver ilandbragt, men ikke hvor mange der bliver slået ihjel i forbindelse med fangsten. Da det er sjældent, at man kan fange udelukkende »målarten«, hvis kvote ikke er opbrugt, vil der ofte komme endog store mængder af fiskearter, hvor kvoten er opbrugt, med i fangsten. Da der er strenge straffe for at ilandbringe fiskearter, hvis kvote er opbrugt, er der kun én vej for bifangsten – og det er ud i havet igen. Næsten ingen fisk overlever at blive genudsat, som det officielt hedder, hvorfor der opstår et stort ressourcespild. Der findes forskellige vurderinger

af mængden af genudsættelser eller discards, som det hedder for de fisk, der ikke overlever, og en undersøgelse lavet af DTU Aqua peger på, at op mod 26 % af de danske fangster i 2010 blev discardet[72].

Derfor er det også glædeligt, at der netop nu arbejdes på at indføre et discard-forbud i fiskeriet[73]. Man arbejder på et system, hvor fiskefartøjerne skal ilandbringe alt, hvad der fanges, hvorved der bliver tal på, hvad der reelt slås ihjel under fiskeriet. Dette er den rette vej at gå, men vigtigst er dog stadig at fiske med selektive redskaber, så man så vidt muligt kun fanger det tilsigtede.

2.4.2 MILJØFAKTORER DER PÅVIRKER DANSK FISKERI

En fisker fra Bønnerup havde i sommeren 2016 investeret i tejner, så han kunne fange konksnegle. Det fiskeri er nogle steder blevet en god niche for kystfiskeriet. Fiskeren havde succes med gode fangster. Pludselig stoppede aftageren af konksneglene dog hans fiskeri. Prøver havde vist, at sneglene fanget ud for Djurslands kyst havde ophobet for mange tungmetaller. Det er antageligt et resultat af årtiers forurenende industrier ved Grenå. Havmiljøet er sårbart, og vi kan ikke være for forsigtige.

Ud over forurening med tungmetaller fra industrien har også forurening med kvælstof og fosfor spillet en særdeles stor og negativ rolle for det danske havmiljø. Forureningen med næringsstoffer skabte anseelige problemer i sidste halvdel af 1980'erne, hvor store dele af de åbne områder af Kattegat blev ramt af iltsvind og fiskedød. »De døde hummere« satte gang i diskussionerne, og den første vandmiljøplan blev sat i værk. Der kom ret hurtigt styr på byspildevandet, da der blev investeret milliarder i rensningsanlæg[74]. Forureningen fra landbruget er gennem flere efterfølgende vandmiljøplaner mindsket meget, men der er stadig iltsvind i danske farvande[75]. Det er derfor også meget kritisabelt, at den såkaldte Landbrugspakke, der blev vedtaget i februar 2016, bl.a. afskaffer randzoner og giver landmænd tilladelse til at gødske mere[76].

I forbindelse med Landbrugspakken blev det endvidere besluttet, at der skulle være et såkaldt råderum for at udvide havbrugsindustrien i danske farvande med 800 tons kvælstof[77]. Dette til trods for, at der stadig er årlige iltsvind i danske farvande, og den realitet, at temperaturstigningerne til havs vil øge tendenserne til tilbagevendende iltsvind[78]. Det øgede råderum må betegnes som aldeles uansvarligt i forhold til havmiljøet og endvidere i forhold til såvel fiskeri- som turisterhvervene. Det må desuden anses som en hån mod skatteyderne, som har betalt milliarder i skat gennem årene til etableringen af rensningsanlæg, og endelig også mod landmændene, som trods alt har begrænset deres udledninger.

For at modvirke udledningen af kvælstof fra havbrugene planlægges forsøg med muslingedyrkningsanlæg og dyrkning af tang i stor skala, som skal kunne optage nitraten fra havbrugene[79]. Det er anlæg, som vil kræve store havarealer, hvis de skal have reel virkning. Man har ikke tidligere gennemført storskalaforsøg og dermed heller ikke bevist, at det virker. Samtidig vil disse påtænkte kompensationsanlæg i reglen ikke kunne placeres umiddelbart, hvor de flydende fiskebure er, og de vil derfor ikke kunne forhindre en mere lokal forurening. Endelig topper såvel muslinge- som tangdyrkningsområders evne til at optage næringsstoffer ikke samtidigt med topbelastningen fra de mange tusinde opdrætsfisk.

Dambrug med havfisk bør derfor ligge kystnært på land, hvor man kan pumpe havvand ind og efterfølgende rense det, før det ledes ud i havet igen. Herved har man grundlæggende løst forureningsproblemerne og problemerne med, at fiskene kan slippe ud af burene og forårsage genetisk forurening. Den omtalte teknik findes allerede i dag, og selv om den resulterer i et dyrere produkt, må man vel fastholde, at forureneren skal betale. Det er dog vigtigt at have for øje, at selv hvis dambrugene placeres på land, vil der stadig være problemer med medicinforbrug såvel som andre problemer, der kan sammenlignes med dem, der gør sig gældende i husdyrhold med mange dyr tæt sammen. (Se anbefalinger i **Boks 4** på modstående side.)

2.5 LOKAL FØDEVAREPRODUKTION, LOKALT FØDEVAREFORBRUG

I en fødevareøkonomi, hvor stadigt færre internationale korporationer kontrollerer snart alle led i fødevarekæden, lige fra gen til bord, kan lokalsamfund forsøge at (re-)lokalisere fødevareproduktionen, distributionen og afsætningen for at genvinde den demokratiske kontrol. Madsuverænitet indebærer både at formulere grundlæggende krav og ønsker til vores daglige madforsyning og at udtrykke beslutsomhed og vilje til selv at ville forvalte en livsnødvendighed som vores mad.

I Danmark kunne vi (jf. **Boks 2**) mere end brødføde os selv, men p.t. gør vi det ikke. Dansk landbrug producerer ganske vist langt flere fødevare- og foderkalorier, end vi spiser, og eksporten af fødevarer er tre gange større end importen i økonomiske termer[82], men produktionen er specialiseret til dyr og foder til dyr.

En stigende mistillid til de industrielt forarbejdede fødevarer, der jævnligt rammes af epidemier og fremviser et enormt spild, har

BOKS 4 · ANBEFALING:
ET NATURSKÅNSOMT FISKERI

Som netop beskrevet, er storskala-fiskeriet bygget op om brugen af aktive fiskerimetoder og har dermed et højt brændstofforbrug. Derudover er det et generelt problem for storskala-fiskeriet, at redskaberne ikke i tilstrækkelig grad er selektive, hvilket resulterer i store mængder bifangst. I sammenhæng med kvotesystemet fører dette ofte til udsmidning af døde fisk. Samtidig har særligt fiskeri med bundslæbende redskaber store negative konsekvenser for havmiljø og biodiversitet.

Som alternativ til de aktive fiskerimetoder benyttet i storskala-fiskeriet bør fiskeriet omstilles til et naturskånsomt fiskeri med brug af passive fiskerimetoder og dermed et lavere brændstofforbrug. De menneskeskabte klimaændringer er den absolut alvorligste problematik for verden såvel som for havmiljøet og dermed de befolkninger, som lever af havet. At nedbringe forbruget af olie bør derfor have absolut førsteprioritet i forhold til alt andet. Fiskere, der bruger passive redskaber, anvender halvt så meget brændstof pr. kg. fanget fisk som det aktive fiskeri[80].

Ved det passive fiskeri kommer fiskene og jomfruhummerne til redskabet ved egen kraft, og metoderne er så skånsomme, at kvaliteten og dermed værdien af fangsterne stiger. De passive redskaber er desuden ofte langt mere selektive end de aktive. Med garn kan man anvende passende maskestørrelser, og en undersøgelse af langlinefiskeriet efter torsk viste, at 98 % af fangsten kunne anvendes som højkvalitetsfangst[81].

Til de passive fiskeriformer hører (garn, kroge (langliner), pilkemaskiner, bundgarn, ruser og tejner. Disse redskaber sænkes ned på havbunden, hvor de som regel ingen eller kun minimal skade gør. Når man anvender bundgarn, ruser og tejner betyder den omgående sortering af fangsterne, at alle utilsigtede fangster kan genudsættes levende. Et problem for fiskere, der benytter disse passive fiskeriformer, er dog, at de med mellemrum mister deres redskaber, særligt garn. Dette skyldes imidlertid i langt de fleste tilfælde, at trawlere har slæbt rundt med garnene og sprængt dem, så garnfiskerne ikke kan finde dem igen.

Snurrevodsfiskeri går under betegnelsen semi-passivt fiskeri, da kutteren bevæger sig ved meget lav hastighed. Den fiskerimetode er en dansk opfindelse, som i sin oprindelige form foregår på glat sandbund, særlig efter rødspætter, men i perioder også efter torsk. Kutteren kaster et anker ud og sejler nu i en stor bue et langt tov ud. Halvvejs udlægges en vodpose (i princippet ligesom en trawl), og derefter fortsættes i en stor bue, indtil ankeret nås. Kutteren ligger nu i sit anker og haler ganske roligt med spillet i tovene, mens motoren kører i tomgang. Tovene snurrer hen over bunden og jager fiskene foran sig, indtil de til sidst bliver samlet op i vodposen og halet om bord. Dette fiskeri regnes for et særdeles naturskånsomt fiskeri, som samtidigt er særdeles energieffektivt.

Imidlertid ser man også en videreudvikling af snurrevodsfiskeriet kaldet flyshooting, hvor man kører betydeligt kraftigere tove ud – undertiden op til 60 mm wirer. I stedet for at ligge i ankeret sejler fiskefartøjet frem, mens besætningen haler ind på tovene/wirerne. Ofte kører man ved flyshooting op i stenrevene med grejet, hvorved ståltovene vælter rundt på stenene i stenrevet. Det er et særdeles naturødelæggende fiskeri. Besynderligt nok regner Fiskeridirektoratet også det som snurrevodsfiskeri.

Danmark har underskrevet Paris-aftalerne, og dermed også forpligtet sig til, at vi skal arbejde hen imod et samfund, der ikke bruger fossile energikilder. På den baggrund virker det besynderligt, at man ikke høster »den lavthængende frugt«. Det ville være hurtigt at omstille i hvert fald det demersale fiskeri (ved bunden) til udelukkende at foregå med passive fiskerimetoder herunder traditionelt snurrevod, som er ekstremt energieffektivt.

Endelig er det også vigtigt at udvikle mere selektive redskaber og iværksætte andre tiltag for at nedbringe mængden af udsmidte fisk for at fremme et naturskånsomt fiskeri.

betydet efterspørgsel efter lokalt dyrkede og forarbejdede fødevarer. Og kan man lokalt dyrke og forarbejde fødevarer tilstrækkeligt varieret, kan det også udgøre basis for det lokale forbrug. I givet fald må lokalsamfundet arbejde med distributions- og afsætningssystemer, der kan operere på mindre skala, end de store supermarkedskæder er i stand til. Der er således grundlag for lokalt iværksætteri på flere niveauer inden for fødevarebranchen, som, hvis det lykkes, vil give fornyet liv og forbedret skattegrundlag i landdistrikterne.

Man hører ofte om stordriftsfordele, men mindre om smådriftsfordele. Små bedrifter og virksomheder har dog indlysende fordele: De er billigere at etablere, de kan hurtigt og ubureaukratisk kommunikere internt, og de kan hurtigere omstille sig til nye input ude-

fra. De er ikke så udsatte for systemisk fødevareforurening med bakterier og svampe og heller ikke så afhængige af stadig vækst, men kan udvide og indskrænke efter sæson og efterspørgsel. Et mere lokaliseret fødevaresystem kan altså give nye økonomiske muligheder. Det er dog essentielt at understrege, at madsuveræ-nitet ikke handler om at vinde markedsandele, men om lokalsam-funds bæredygtighed gennem regenerativ praksis og retfærdig-hed gennem demokratisk kontrol. Beslutningskraften vedrørende anvendelse af jord og ressourcer bør ligge hos samfundet, ikke hos markedet, ligesom den primære fortjeneste på fødevarepro-duktionen bør ligge hos primærproducenterne, ikke længere oppe i fødevarekæden. Vores landmænd er for hårdt presset, både i nord og syd, til at kunne passe jorden ordentligt.

I Danmark er der talrige former for lokal fødevareproduktion. Sammenlignet med den industrialiserede fødevareproduktion er den lokale, såvel i produktions- som i distributionsleddet, imidler-tid kendetegnet ved:

- mindre grad af organisering/koordinering/professionel råd-givning
- svag privat og offentlig finansiering
- utilstrækkelige forretningsplaner (geninvestering m.m.)
- vanskeligheder ved at efterleve krav fra myndighederne, som er blevet til af hensyn til storskala-produktionen.

Det vil sige, at lokal fødevareproduktion, hvor velbegrundet og tiltalende den end måtte være i dagens Danmark og Europa, er relativt svagt funderet. Det er derfor nødvendigt, at der indledes en offentlig, herunder politisk, diskussion af, hvordan den kan styrkes på såvel nationalt som europæisk plan.

BOKS 5: KRITERIER FOR EN LOKAL FØDEVARESTRATEGI

Der er behov for lokale initiativer, både i forhold til iværksæt-teri og til større samarbejde om den lokale fødevareforsyning. Lokalsamfund må organisere sig og indgå strategiske partner-skaber på både nationalt og internationalt niveau. I de seneste årtier er der da også mange steder i verden formuleret lokale fødevarestrategier[83].

- Hvis en lokal fødevarestrategi skal være i overensstem-melse med principperne i madsuveræ-nitet bør initiativet komme nedefra. Visse steder er arbejdet med en lokal fø-devarestrategi påbegyndt af en kommunal myndighed og under offentlig styring. Det afgørende er dog, at forankring-en i lokalsamfundet er solid og levende, og at det afspej-ler sig i den valgte strategi, eksempelvis ved at alle sociale grupper er repræsenteret.
- Strategien skal inkludere den private sfære og omfatte både markeds- og ikkemarkedsaktiviteter.
- Aktørerne i den lokale madforsyning skal forbinde sig tæt-tere og bredere med forbrugerne, end det er muligt i rene markedssammenhænge.
- En strategi skal hjælpe med til at opbygge relationer med gen-sidig tillid og ansvar for fællesskabet, som inkluderer sund mad for alle, god naturforvaltning og godt landmandskab.
- Den lokale viden og de lokale ressourcer skal bringes i spil til gavn for lokal økonomi, samfund og miljø. Det handler om at opbygge en fælles pulje af ressourcer og viden[84].
- Strategien bør udtrykke en refleksiv lokalisme, der ikke betragter alt lokalt som helligt, men har et globalt udsyn. Dette for at undgå en alt for defensiv lokalisme, hvor lo-kalsamfundet isolerer sig, afbryder forbindelser og udeluk-kende satser på selvforsyning[85].
- En refleksiv lokalisme søger relationer på alle planer og niveauer og har blikket både på bæredygtig forvaltning af egne fælles ressourcer (»fælleden«) og på globale klimafor-andringer og global fødevaresikkerhed.

Overordnet skal strategien arbejde med bæredygtighed og styrkelse af det lokale. Der kan være mange måder at for-følge dette lokalt. Vores anbefalinger inkluderer følgende områder:

- den offentlige bespisning (indkøb af lokalt producerede, økologiske produkter til offentlige institutioner herunder mad til de ansatte i den kommunale forvaltning, mad i vug-gestuer, børnehaver, skoler og fritidshjem, hospitalsmad, mad på plejehjem m.m.)
- erhvervsfremme (støtte til lokal fødevareproduktion og iværksættere, netværk af små agroøkologiske producen-ter og lokale fødevareselskaber, partnerskab med land-brugskooperativer, innovation)
- infrastruktur (markeder, etablering af fødevarenetværk)
- institutionelle arrangementer, der kan understøtte arbej-det (fødevareråd).

BOKS 6: HVORDAN KAN EN LOKAL FØDEVARESTRATEGI SE UD?

I Södertälje kommune i Sverige er jordbrugere, forarbejdningsvirksomheder, distributører, universitet, forskningsinstitut for biodynamisk landbrug og kommunen gået sammen om en lokal fødevarestrategi. Formålet med strategien er at stoppe udledning af næringsstoffer til Østersøen, og projektet involverer flere end 70 aktører.

Strategien bygger på følgende: økologisk kredsløbsjordbrug, Østersøvenligt fødevareforbrug samt et bæredygtigt, lokalt fødevarenetværk.

Økologisk kredsløbsjordbrug er økologiske jordbrug, som integrerer planteproduktion og husdyrhold i en balance, hvor der sigtes mod selvforsyning med næringsstoffer og foder. Antallet af dyreenheder pr. hektar er forholdsvis lavt (0,5-0,9). Produkterne sælges lokalt gennem fødevarenetværket, som involverer ni landbrug med totalt 1.400 ha, seks gartnervirksomheder, fire gårdbutikker samt økologiske bagerier og andre forarbejdningsvirksomheder. Økologisk kredsløbsjordbrug kan ifølge forskere mindske udledning af kvælstof med 70-75% og fosfor med 100%, sammenlignet med svensk konventionelt landbrug.

Kommunen forpligter sig til, at offentlige institutioner gennem det lokale fødevarenetværk skal indkøbe økologiske fødevarer fra lokale producenter inden for en radius af 250 km, herunder også foder og andre input. Økologiske kredsløbsjordbrug prioriteres højest.

I Södertälje serveres 24.000 Østersøvenlige måltider dagligt i kommunens 21 skoler samt i restauranter og cafeer. Det indebærer sund og god økologisk mad efter sæson, med kun ca. 20% kød og fisk til fordel for flere grøntsager og fuldkorn i stedet for raffinerede gryn. Desuden skal madspild minimeres i hele fødevarekæden.

Et lokalt fødevareforbrug baseret på en Østersøvenlig kostsammensætning med mad fra økologiske kredsløbsjordbrug kan mindske den enkelte persons klimabelastning væsentligt. Ifølge et udarbejdet scenario ville fødevareforbrugets bidrag til klimabelastning mindskes med 45% sammenlignet med forbrug fra konventionelt landbrug og fødevaresystem i Sverige.

Fødevarestrategien indeholder også, at der arbejdes aktivt med information om jordbrugets og fødevarernes miljømæssige konsekvenser, og involverer f.eks. gårdbesøg, forelæsninger og madlavning med skolebørn. Södertälje arbejder desuden med at sprede konceptet til andre kommuner[86].

BOKS 7: LOKALT FISKERI – UDFORDRINGER OG MULIGHEDER

Fisk er en let forgængelig fødevare, der kræver en særlig behandling og en uafbrudt kølekæde for at bibeholde friskhed og en god kvalitet. Det sætter store krav til især mindre landingssteder og fartøjer, hvis de vil etablere en lokal produktion og afsætning. Et andet problem i især det mindre fiskeri er, at sikkerheden i forsyningen mangler. Ved blæsevejr, lokale lukninger eller fredninger kommer der ingen fisk, hvilket kan være svært at håndtere for mange aftagere. Det betyder ikke, at det ikke kan lade sig gøre, men der er brug for, at man tænker kreativt og måske samler sig i et fællesskab af kystfiskere fra et større område for at sikre forsyning og de rette faciliteter til afhentning, håndtering og distribution til slutaftager.

Det er enkelt og fordelagtigt, hvis lokale fiskere kan afsætte deres fangster lokalt. Det er faktisk også muliggjort. Lokale fiskere kan søge om tilladelse til at sælge fisk fra deres båd ved kajen. Det kan give en positiv kontakt mellem producent og forbruger. Men når det er sagt, er det sjældent, at en fisker kan leve af det. Han er afhængig af at kunne sælge på det store marked til byerne. I større fiskerihavne har man fiskeriauktioner. De har næsten altid betydet, at der var konkurrence om kvalitet og pris, hvilket har givet den største fordel for fiskeren. På mindre havne og landingssteder har fiskeren været afhængig af transport til byerne via fiskeeksportører. Ofte har sådanne fiskeeksportører været uden konkurrence, hvilket de har udnyttet, så det er gået ud over fiskerens indtjening. På små pladser er det derfor særdeles vigtigt at få gode forhold, så man kan få fisken videre. Det er noget af det, bl.a. Fiskerlauget i Thorupstrand prøver at løse. De arbejder for at fremme bæredygtigt fiskeri der: 1) har lavt energiforbrug, 2) er skånsomt over for bund, fauna og fisk i hele det lokale økosystem, 3) har minimal udsmidning under fangst af blank, dagligt landet såkaldte E-fisk, 4) får størst mulig værdi ud af fiskene i havet ved kun at lande fisk af prima kvalitet, 5) modvirker spekulation i naturressourcer og rovfiskeri samt 6) bevarer lokalsamfundets levende kystkulturmiljø og kulturarv.

I fiskerlejet Thorupstrand har man opnået en lokal profil på fisken, der dels sælges i den lokale fiskehandel i Thorupstrand, dels fra Fiskekutteren HM800 fra en kajplads ved Havnegade i København og til andre fiskehandlere. Nu markedsføres deres fisk også via COOPs butikker på landsplan, hvor kunderne kan se, at fisken er skånsomt fisket i Thorupstrand[87].

3. KONCENTRATION AF EJERSKAB OG KONTROL OVER RESSOURCER

De globale strukturer for fødevareproduktion og -forbrug kan beskrives som et fødevareregime, hvor naturressourcer strømmer fra syd til nord, som det også var tilfældet under kolonialismen, og ved industrialiseringen af landbruget og senere ved specialisering, storskala og intensivt brug af sprøjtegifte og kunstgødning, introduceret under den grønne revolution. Disse tendenser har også ledt frem til det agroindustrielle fødevareregime, vi har i dag, der ud over overforbrug og ødelæggelse af naturressourcer karakteriseres ved agroindustrielle selskabers kontrol over ressourcer som land, vand og fiskekvoter samt produktionsmidler[88]. Denne magt udnyttes til fordel for en ulige udveksling af ressourcer og miljøkonsekvenser, der gør uretfærdigheden mellem befolkninger større til fordel for profit til agroindustrien[89].

3.1 KONTROL OVER LANDBRUGSJORD I DANMARK

Siden århundredeskiftet har ejerskab til den danske landbrugsjord undergået væsentlige ændringer, som er sket stort set uden at være genstand for offentlighedens eller mediernes interesse og uden alvorlige, politiske diskussioner. De vigtigste ændringer er koncentration af ejerskab til jord og deregulering af ejerskabsforhold, så landbrugsjord, også den danske, er blevet en handelsvare på internationale markeder.

3.1.1 KONCENTRATION AF EJERSKAB

Siden midten af det 20. århundrede er antallet af landbrugsbedrifter i Danmark faldet fra ca. 200.000 til ca. 35.000, og centrale aktører ønsker, at denne strukturudvikling skal resultere i kun 1.000 store industrilandbrug[90], dvs. omtrent samme antal store landbrug som i det 18. århundrede. Dengang tilhørte de fleste fæstegårde kun 700 store godser[91]. Magten over landbrugsjorden er således på vej til at blive lige så koncentreret som i perioden, før Danmark i det 19. og 20. århundrede gradvist blev demokratisk.

Strukturudvikling

»Strukturudvikling« er den pseudotekniske betegnelse for koncentration af ejerskab af landbrugsjord, som oftest anvendes i Danmark. Der er mindst to forklaringer på landbrugets strukturudvikling.

Den første er »landbrugets trædemølle«, et begreb formuleret i 1958 af Willard Cochrane, som var amerikansk landbrugsøkonom[92]. En omgang i trædemøllen indledes med, at nogle få landmænd får større udbytter, fordi de hurtigt tager en ny teknik i anvendelse, f.eks. en bedre traktor. De kan derfor bringe flere produkter på markedet, og priserne falder derefter hurtigt på grund af landbrugsprodukters lave priselasticitet. Nogle af de langsomme landmænd, som ikke har investeret i ny teknik, går derfor konkurs, deres jorde opkøbes af hurtigere kolleger, og der kommer færre produkter på markedet. Priserne stiger på ny, og hurtige landmænd får råd til endnu en omgang i trædemøllen, stærkt hjulpet af skattereglerne for fradrag af udgifter til anskaffelse af maskiner.

Den anden forklaring er af politisk karakter. Den koncentration af ejerskab til landbrugsjord, som til dels skyldes den teknologiske trædemølle, omsættes nemlig i talrige forskellige former for politisk indflydelse og magt. De store landmænd får bedre muligheder for at påvirke lovgivningen.

Hertil kommer et tredje aspekt, nemlig de mekanismer, som ligger til grund for øget økonomisk ulighed[93]: Vi tjener flere penge ved at have penge end ved at arbejde, fordi forrentning af kapital er en eksponentiel funktion. Ligesom i flere andre lande har man i Danmark gradvist liberaliseret de love, som regulerer handel med landbrugsjord. Hverken bopæl eller uddannelse indgår nu i ufravigelige krav til ejerskab til dansk landbrugsjord, og der er ikke længere loft over, hvor megen jord en enkeltperson eller et selskab kan eje. Såvel udenlandske som danske aktieselskaber eller kapitalfonde kan endvidere købe landbrugsjord i Danmark, og med de seneste ændringer af den danske landbrugslov i 2015 bortfaldt kravet om, at en uddannet landmand skal have bestemmende indflydelse på en gård, som eksempelvis ejes af en udenlandsk kapitalfond[94]. På grund af relativt høje jordpriser har udlændinges opkøb af landbrugsjord i Danmark tidligere antagelig været relativt beskedent, men jordpriserne er nu faldet, og udenlandske investorers interesse for køb af dansk landbrugsjord er stigende[95].

Der hersker imidlertid en besynderlig usikkerhed om omfanget af udenlandsk opkøb af dansk landbrugsjord. I modsætning til mange andre stater har den danske stat, takket være omfattende offentlige registre, særdeles gode muligheder for at følge med i omfanget af udenlandske opkøb. Ikke desto mindre har statens Landbrugs- og Fiskeristyrelse (tidligere NaturErhvervstyrelsen) netop ikke et sådant overblik, idet styrelsen hverken registrerer udenlandske enkeltpersoners eller selskabers direkte eller indirekte (via stråmænd) opkøb af dansk landbrugsjord. Den danske stat har således ikke sat sig i stand til at følge med i, hvad der foregår. Det bemærkes, at udenlandsk landbrugsindustris og udenlandske finansinstitutioners opkøb at dansk landbrugsjord

sker med støtte fra politiske partier, som mener, at de værner om det danske.

3.1.2 EJERSKAB OG LANDBRUGSGÆLD

Den samlede danske landbrugsgæld andrager nu 379 milliarder kroner, hvilket er et stort problem for hele det danske samfund, især når renten igen stiger. Andre europæiske lande har ikke dette problem. Det er et dansk problem, skabt af ufor-sigtige landmænd, pengeinstitutters og brancheforeningens uansvarlige rådgivning, og mange års landbrugs- og skattepolitik, som bl.a. har medført vældige stigninger i prisen på jord. Samtidig fører de voldsomme stigninger i jordpriserne til kapitalflugt fra landbruget, når et landbrug sælges til søn eller datter, eller når det handles på anden måde. Næsten halvdelen af landbrugsgælden skyldes ifølge Natur- og Landbrugskommissionen denne nettolåneoptagelse i forbindelse med ejerskifte[96].

BOKS 8 · ANBEFALING: GENOPRETTELSE AF DEMOKRATISK KONTROL MED LANDBRUGSJORD

Landbrugsjord er genstand for spekulation i jordprisernes op- og nedture, men landbrugsjord burde i stedet betragtes som den begrænsede ressource, som jord vitterligt er. Ifølge det synspunkt har landmanden ret til hele udbyttet af sin arbejdsindsats, men han eller hun skal ikke nødvendigvis kunne hverken tjene eller tabe penge på de stigninger eller fald i prisen på jord, som skyldes samfundsudviklingen. EU's landbrugsstøtte tjener som et godt eksempel, da størstedelen udmøntes som en simpel betaling per hektar jord. En sådan støtte øger naturligvis jordens værdi ved salg, dvs. at landbrugsstøtten kapitaliseres i jordpriserne.

Fuld grundskyld, hvilket er en årlig og 100-procents skat på jordrenten, er blevet foreslået, bl.a. af lektor Lars Bækgaard ved Aarhus Universitet, som en metode til at modvirke kapitaliseringen af jordpriser, undgå jordspekulation, mindske lånebehov ved køb af landbrugsjord og til at transformere jordrenten fra en privat til en fælles ressource for alle i samfundet[98]. Afgiften ville indebære, at jordrenten ikke længere kan kapitaliseres, og da der ikke er fremtidige prisstigninger at spekulere i, ville jordspekulation ikke længere være muligt. Samtidig ville den økonomiske fordel ved at eje et stykke jord blive udlignet, og det ville blive billigere at etablere sig som jordbrugere. Det ville også skabe andre samfundsmæssige fordele, såsom et stabilt indtægtsgrundlag til det offentlige[99].

Ideen om fuld grundskyld i Danmark indgik i udformning af tidligere jordbrugslovgivning, især i dansk landbrugs storhedstid i begyndelsen af det 20. århundrede, men er stort set gået i glemmebogen – selv blandt nutidens socialdemokrater og de Radikale. I betragtning af bl.a. landbrugsgældens størrelse bør vi genoverveje de tilgrundliggende spørgsmål om ejerskab og beskatning af jord.

Mere umiddelbart bør vi i Danmark:

- Etablere en statslig jordbrugerfond, som kan købe fallerede landbrugsejendomme og udstykke og forpagte dem, eksempelvis til unge jordbrugere, som kunne købe ejendommen af fonden, når fonden og han eller hun har set, at pågældende er klar til opgaven.
- Forlange, at staten hurtigst muligt registrerer og offentliggør registreringen af udenlandske landmænds og selskabers opkøb af dansk landbrugsjord.
- Indføre, at ejerskab af dansk landbrugsjord forudsætter bopælspligt for at forhindre, at aktieselskaber og pensionsfonde, hvis formål er overskud til aktionærerne snarere end at bedrive landbrug, kan købe landbrugsjord i Danmark.
- Tillade forbrugereje elle andelseje, der kan muliggøre unge jordbrugeres etablering via investeringer, der ikke skal give økonomisk udbytte til investorerne.
- Gennemføre en jordreform, som indebærer udstykning af store bedrifter for at understøtte småskala-produktion, jf. Dalbyplanen (Frie Bønder Levende Land jf. **Figur 2**, side 25).
- Genindføre små landmænds fortrinsstilling til naboens jord, når naboen vil sælge den. At købe tilgrænsende jord er god arrondering (arrondering betyder afrunding eller sammenlægning), mens køb hvor som helst er dårlig arrondering, fordi gårdens jordstykker kommer til at ligge langt, evt. mange kilometer, fra hinanden.
- Stoppe danske aktieselskabers investeringer i landbrug i andre lande.
- Yde uddannelsesmæssig og økonomisk støtte til unge danskeres indtræden i jordbruget som selvstændige jordbrugere.
- Overveje fuld grundskyld i Danmark.

Med en ændring af landbrugsloven i 2015 forsøgte man at nedbringe gælden ved at lette adgangen til penge fra danske eller udenlandske aktieselskaber, erhvervsdrivende fonde, kapitalfonde m.m. ved at fjerne det som Natur- og Landbrugskommissionen havde kaldt »landbrugslovens barrierer for selskabsdannelse«.

For det første skulle små landmænd ikke længere have fortrinsstilling til naboens jord, hvis naboen gerne ville sælge den, hvilket ellers med rette blev kaldt den lille landmands sidste bastion. Med landbrugsloven fra 2015 blev det dog gjort klart, at den lille landmands interesse i at få lidt mere jord, der grænser op til hans egen jord, ikke måtte stå i vejen for det store aktieselskabs interesse i at købe jord hvor som helst, det kunne.

For det andet skulle landmanden i et evt. aktieselskab ikke længere have bestemmende indflydelse. Antagelsen var, at en investor ville se sig om efter noget andet at sætte sine penge i, hvis han ikke kunne bestemme, hvordan landbrugsbedriften skulle drives.

Af mange grunde har lovændringen ikke nedbragt landbrugsgælden. Her skal vi blot gentage, at tab af kapital fra landbruget i forbindelse med ejerskifte er den vigtigste enkeltårsag til den store landbrugsgæld, og lovændringen opmuntrede netop til spekulation i stigning og fald i priser på jord, fordi investorers interesser i landbrug først og fremmest handler om udsigten til at realisere kapitalgevinster. Landbrugsbedriften i sig selv medfører erfaringsmæssigt sjældent noget større overskud.

Ledelsen af en udenlandsk kapitalfond eller et dansk aktieselskab, f.eks. en pensionskasse, kan være nok så socialt ansvarlig, men dens primære ansvar er at skabe overskud til selskabets ejere, og den vil derfor sælge gården, hvis jordpriserne stiger så meget, at aktionærerne kan få et større udbytte. Spekulation i jordhandel og risiko for endnu større landbrugsgæld blev derfor ikke forhindret ved lovændringerne. Som et alternativ til dette har Danmarks Naturfredningsforening og Økologisk Landsforening for nylig etableret Danmarks Økologiske Jordbrugsfond, som også baseres på udstedelse af aktier, men som vil kunne prioritere hensyn til landmandskab over gevinst ved salg.

Indtil videre kan imidlertid konstateres, at den danske stat ikke har gjort noget væsentligt for at nedbringe landbrugsgælden, som undergraver suveræniteten over produktion af mad.

I modsætning til aktieselskaber og kapitalfonde behøver en statslig jordbrugerfond ikke at se sig om efter fortjeneste ved salg af et landbrug. Hvordan en statslig jordbrugerfond kan se ud blev beskrevet af et udvalg under Fødevareministeriet i august 2001[97]. Udvalget beskrev også, hvordan selve loven kunne se ud. Efter regeringsskiftet i november samme år blev jordbrugerfonden imidlertid ikke til noget, heller ikke i den udformning den fik i Enhedslistens forslag til Folketingsbeslutning i 2010. De borgerlige partiers modstand byggede på mistillid til statseje, herunder statseje af jord. Det bemærkes, at i Danmark udgør statsejet jord kun ca. 5 % af landets areal. I kapitalens højborg, USA, er det ca. 28 %. (Se anbefalinger i **Boks 8** på side 23.)

3.2 INDUSTRIENS KONTROL OVER PRODUKTIONSMIDLER I LANDBRUGET

Fødevareproduktion efter den industrielle model, kræver en række produktionsmidler og infrastrukturer. For landbruget omfatter dette inputs i form af frø, kraftfoder, pesticider og kunstgødning, maskiner tilpasset storskala og specialiseret produktion, samt forarbejdning og distribution. Disse produktionsmidler og infrastrukturer bliver stadig mere kontrollerede af agroindustrielle selskaber[100]. Endvidere er det agroindustrielle fødevareregime en selvforstærkende kraft, da det industrielle landbrug bygger på store investeringer i maskiner osv., der skal give afkast og dermed fastlåser produktionsmetoderne. Alt dette gør omstilling til regenerativt jordbrug inden for det industrielle landbrug svært. Således bliver landbrugere i mange tilfælde nærmest tvunget til at følge de vilkår, det agroindustrielle fødevareregime dikterer, hvorefter den industrielle kontrol koncentreres yderligere. På samme tid uddybes tab af traditionel kundskab og ressourcer, såsom lokalt tilpassede afgrødesorter og dyrkningsmetoder[101].

3.2.1 KONSOLIDERING OG PATENTER AF LANDBRUGSRESSOURCER

I den europæiske debat bruges »konsolidering« til at betegne koncentrationen af ejerskab af landbrugsjord såvel som andre ressourcer i hele landbrugskæden, helt fra frø, sprøjtemidler og genetiske ressourcer over transport- og forarbejdningssystemer til detail-

Figur 2: *I 2009 præsenterede Frie Bønder Levende Land sin vision for et etisk, miljømæssigt og økonomisk bæredygtigt landbrug der, gennem udstykning af store bedrifter for at understøtte småskala-produktion, skaber mere liv på landet.* ➔

2009
Store landbrug =
Dårlig biodiversitet
Ingen bæredygtig produktion
Stor klimabelastning
Dårlig økonomi = lille skattegrundlag
Brug
Befolkning
Ansatte
Markbrug/ha
Husdyrhold
Årlig indkomst
Maskiner
Byliv
1
600 ha
BYG RAP HVE
149 182 269
ÅR SL SM
1300 18000 19000
Gæld på ca. 180 mio. kr
Skatte-grundlag: 1.750.000 kr.
2019
Mindre landbrug =
Stor biodiversitet
Bæredygtighed
Lille klimabelastning
God økonomi = stort skattegrundlag
Brug
Befolkning
Ansatte
Markbrug/ha
Husdyrhold
Årlig indkomst
Maskiner
Byliv
1 80 ha
BLA TRI GRÆ LUP BYG
12 32 14 16 6
ÅR SL SM HE
130 1300 1300 2
650.000 kr.
2 80 ha
BYG KLØ RAP FOD
16 48 8 8
ÅR KV TY HØ GÆ
80 40 4 500 100
550.000 kr.
3 40 ha
BYG HVE GRÆ KAR GRO
20 10 2 4 4
HØ KY ÆN
1000 8000 200
650.000 kr.
4 40 ha
BYG KLØ HVE
10 20 10
ET SL
40 1300
700.000 kr.
5 40 ha
BYG KLØ HVE
10 20 10
AM SL PA
10 8 15
750.000 kr.
6 25 ha
RUG HAV HVI ÆBL
5 8 10 2
BI
550.000 kr.
7 25 ha
BYG HVE GRÆ GRO
10 10 4 1
HE HØ
3 50
650.000 kr.
8 25 ha
LUC
25
600.000 kr.
9 25 ha
BYG HVE
12 13
225.000 kr.
10 25 ha
LUC GRÆ
23 2
HE
2
800.000 kr.
11 25 ha
ÆRT HVE GRÆ
10 10 3 2
HE KA HØ
2 4 10
750.000 kr.
12 25 ha
HVE BYG KIR
12 11 2
HØ
150
550.000 kr.
13 25 ha
RAP HVE GRÆ
13 8 4
AM SL HE
4 2 3
600.000 kr.
14 25 ha
GRÆ BYG RUG
10 10 5
HE AM PA
3 4 20
750.000 kr.
15 10 ha
HAV KAR GRO GRÆ
3 1 1 5
HE
4
750.000 kr.
16 10 ha
BYG GRØ GRÆ
4 1 5
HØ ÆN GÆ
500 200 100
550.000 kr.
17 10 ha
GRÆ GRØ ÆBL PÆR
6 2 1 1
BI
850.000 kr.
18 10 ha
GRÆ
10
HE
15
1.500.000 kr.
19 10 ha
GRÆ
10
HE AM PA
3 4 10
2.500.000 kr.
Skole (op til 7. kl.)
SFO
Børnehave
Brugsbutik
Foderstofforetning
Lægepraksis
Forsamlingshus
Maskinstation
Skattegrundlag for alle brug: 17.600.000 kr.
Løvskov, 10 ha
Vandhuller og levende hegn, 10 ha
Fællesgræsning og høslet, 10 ha

handlen. Konsolidering af genetiske ressourcer er særlig problematisk, og vi vil nedenfor kort skitsere de affødte problemstillinger.

I 1990 tiltrådte Danmark den Europæiske Patentkonvention, hvor det i artikel 53 i konventionen[102] angives, at planter og dyr ikke kan patenteres. Ikke desto mindre har den Europæiske Patentmyndighed, hvor Danmark også har været medlem siden 1990, udstedt en lang række patenter på planter og dyr, endda selvom de er frembragt ved traditionelt avlsarbejde. Denne grove tilsidesættelse af konventionen gør det muligt for store selskaber, også på denne måde, at eje vigtige dele af grundlaget for fødevareproduktion. Eftersom udstedelser af patenter er med til at finansiere patentmyndighedens virke, kan denne ikke betragtes som uafhængig, og den vil have interesse i at tildele patenter til industrien frem for at se på, hvad der tjener samfundet bedst[103]. Det skal bemærkes, at hverken den Europæiske Patentmyndighed eller den Europæiske Patentdomstol er en del af den Europæiske Union.

Genmodificerede organismer (GMO) er automatisk patenterede, hvilket udgør et af problemerne ved de genmodificerede frø og planter. GMO fordrer et monokulturelt landbrug, som bliver mindre modstandsdygtigt, da afgrøderne er genetisk ens. Desuden er de fleste GMO'er udviklet til at virke sammen med sprøjtegifte og øger derfor også brugen af disse[104]. Kombinationen af ensartede monokulturelle afgrøder og øget pesticidforbrug illustrerer det agroindustrielle fødevareregime, hvor både frøfirmaer, kunstgødnings- og pesticidproducenter og producenterne af store landbrugsmaskiner profiterer.

De største virksomheder i agroindustrien ønsker at fusionere (forår 2017): Monsanto og Bayer AG, Chem China og Syngenta og Dow og DuPont. Hvis fusionerne går igennem vil tre selskaber eje 70% af verdens agrokemikalier og 60% af verdens kommercielle frø. Denne monopoliserede magt over markedet vil give virksomhederne yderligere kontrol over sektoren. Dette vil begrænse jordbrugeres og forbrugeres valgmuligheder og styre priserne, gøre jordbrugere afhængige af inputs, og begrænse staters politikudvikling på området, da jordbrugsproduktion vil afhænge af få virksomheder. Giganterne vil kunne skubbe mindre virksomheder ud af markedet, og deres incitament til forskning og udvikling vil mindskes, mens deres viden monopoliseres og koncentreres. Fusionerne vil også kunne lede til en anden runde af fusioner, hvis de ovennævnte virksomheder lykkes med at overbevise politikere om, at landbrugsproduktionen har brug for global teknologiudvikling styret af få aktører. Monsanto har allerede forsøgt at fusionere med John Deere, som ligger inde med såkaldt »big data«, altså store mængder data om landbrugsproduktion og forvaltning af denne i forlængelse af deres forretningsmodel og produkter (bl.a. traktorer og præcisionsudstyr). John Deere sidder med andre ord på nøglen til den boks, som ovenstående virksomheder lægger deres produkter ind i. En yderligere fusion vil hermed forværre de beskrevne konsekvenser yderligere og mindske den demokratiske kontrol med jordbruget samt adgangen til ressourcer, produktionsmidler og udstyr[105].

BOKS 9 · ANBEFALING: GENOPRETTELSE AF DEMOKRATISK KONTROL OVER LANDBRUGSRESSOURCER

Ifølge europæisk lovgivning er det ikke muligt at patentere helt almindelige frø, planter, dyr og forædlingsprocesser, men lovgivningen er gennem de sidste årtier gradvist blevet udhulet. Forum for Madsverænitet ønsker en præcisering af lovgivningen, så det er helt klart, at hverken planter, dyr eller biologiske forædlingsprocesser kan ejes af virksomheder eller privatpersoner. Vi skal alle have lige mulighed for at anvende og videreudvikle de planter og dyr, der til enhver tid måtte være til stede, så vi på denne måde kan udvikle de bedste og mest klimatilpassede afgrøder og husdyr, og derigennem sikre mad til alle i fremtiden. Ydermere anbefaler vi, at fusioner der leder til øget markedsmonopolisering af ressourcer skal forbydes.

3.3 KONTROL MED FISKERI OG FISKERETTIGHEDER

På samme måde som der inden for landbrug er sket en koncentration af ressourcerne på færre, større aktører, gør dette sig også gældende inden for fiskeriet. De vigtigste faktorer og udviklingspunkter for denne koncentration vil blive gennemgået i det følgende.

3.3.1 UDVIKLINGEN AF FISKERIET

Motoriseringen af fiskeriet i Danmark slog igennem ved begyndelsen af det 20. århundrede med opfindelsen af den totakts-glødehovedmotor, som blev baggrundslyden overalt i fiskerihavnene de følgende 75 år. Motoriseringen såvel som de øgede muligheder for nøjagtig positionsbestemmelse ved indførelse af Decca-systemet efter 2. verdenskrig er to vigtige revolutioner, som danner baggrund for den overudnyttelse af havenes ressourcer, som vi ser i dag. Effektiviteten blev et problem for det frie fiskeri. Der blev derfor indført forskellige beskyttelsesforanstaltninger, bl.a. mindstemål for de fleste, almindelige fiskearter,

bestemmelser om maskestørrelser og om redskabernes konstruktion. Derudover blev der oprettet en statslig fiskerikontrol, som havde to opgaver, nemlig at kontrollere kvaliteten af de landede fisk og redskabernes indretning.

Trods dette stod det mere og mere klart i løbet af 1970'erne, at flere fiskebestande blev fisket ned, og derfor besluttede man i EU i begyndelsen af 1980'erne at indføre fiskekvoter på forskellige arter. Hvert medlemsland fik tildelt en del af de enkelte kvoter, som de derefter selv skulle administrere. Der skal ikke her berettes om det store administrative system, som dette medførte både på fællesskabsplan og på nationalt plan, men man må konstatere, at det var nødvendigt at gøre noget.

Kvotesystemet har dog en række negative konsekvenser herunder ressourcespild, da bifangst af fisk, hvis kvoter er opbrugt, smides – ofte døde – ud igen (jf. afsnit 2.4.1). Derudover er kvotesystemet uretfærdigt, på den måde at det rammer alle fiskere uden hensyntagen til, hvem der er skyld i overfiskningen. Det er nemlig ikke kystfiskeren med sine relativt få garn, der er skyld i overfiskningen, men derimod groft sagt de store, meget effektive fartøjer med stor maskinkraft. Når kvoterne begrænses, går det dog ud over alle fiskere – også de små kystfiskere med deres naturskånsomme redskaber.

Et andet problem med tilslutningen til EU-kvotesystemet var, at der kom en stor overkapacitet i fiskeriet. Der var kort sagt for mange fiskere med for store fartøjer til at fiske den tilgængelige fisk. Derfor iværksattes store programmer, hvor EU og staten betalte for ophugning af et stort antal fiskefartøjer[106]. Det hjalp desuden ikke på situationen, at EU og nationalstaterne samtidig ydede direkte og indirekte støtte til modernisering og nybygning af fiskefartøjer. Selvsagt måtte dette medføre en krise, og både statens fiskeribank og private pengeinstitutter havde særdeles store problemer med at inddrive såvel renter som afdrag[107].

3.3.2 PRIVATISERING AF DET DANSKE HAV

Tidligere var havet at regne som en »alminding« – et område til fælles afbenyttelse. Det var kystbefolkningens hævdvundne ret at kunne bjærge føden på havet. At være fælles om noget er dog i de senere år kommet i miskredit. Privatiseringer er blevet populære overalt i samfundet, og man begyndte at tale om rettighedsbaseret fiskeri. Allerede i 1990'erne under Nyrup-regeringen blev der indført IOK (Individuelle Omsættelige Kvoter) i det danske pelagiske fiskeri. Politikerne og deres embedsmænd begyndte at se sig om efter modeller andre steder i verden for regulering, særligt i forhold til det demersale fiskeri, der var belastet af overkapacitet. Marianne Fisher Boel, der var fødevareminister fra 2001-2004 i VK-regeringen, studerede systemet på Island. Hun konkluderede dog, at vi ikke skulle have samme system i Danmark, da man allerede på det tidspunkt så konsekvenserne på Island i form af koncentrationer af fiskerettighederne på få, store og yderst velhavende rederier, mens små bygder var under pres for at afhænde deres adkomst til fiskeriet, der ellers var bygdernes eneste erhvervsmulighed.

Trods dette var der embedsmænd i Fødevareministeriet, som brændte for ideen, og samtidig kunne Fisher Boels efterfølger, Hans Christian Schmidt, ikke blot se på, at statens fiskeribank ville gå fallit, og at private banker ville miste meget betydelige beløb. Man fandt derfor på en særlig afart af det omsættelige kvotesystem, hvor man knyttede de omsættelige fiskerettigheder til fiskefartøjerne i stedet for fiskerne – kaldet Fartøjskvoteandele eller FKA.

Midt i 2000'erne blev der arbejdet intenst politisk på at få vedtaget og indført det nye system, som blev en realitet fra 1. januar 2007. I forhold til den enkelte fiskefartøjsejers fiskerihistorik for de seneste tre år fik hver ejer/skipper tildelt retten til en vis promille af den danske del af EU-kvoten for den enkelte fiskeart i det enkelte farvandsområde. Efter det nye systems indførelse kunne enhver fiskeskipper planlægge årets fiskeri, hvilket der var store fordele ved for den enkelte skipper.

Men da der stadig var for mange fiskere og fiskefartøjer til mængden af fisk, blev det oplagt, at ville man fortsat leve af fiskeriet, måtte man ud og opkøbe andre fiskerbåde med tilhørende kvoter. Dette resulterede allerede fra 2004, hvor man kunne se, hvilken vej det ville gå, i en voldsom handel med fiskefartøjer. Priserne på fiskerbådene steg til det tre- eller firedobbelte, hvorved Fiskeribanken og de private banker kunne få deres udestående hjem med renters rente. Dermed var bankerne klar til at låne penge ud igen.

Priserne på de fiskerettigheder, der var knyttet an til fartøjerne, var dog alt for høje, og da oliepriserne i 2007-2008 steg kraftigt, og verdensmarkedspriserne på fisk samtidig faldt drastisk, måtte mange tvangssælge igen. På dette tidspunkt stod mere pengestærke folk parat til at opkøbe fiskerettigheder.

Det er tydeligt, at erhvervet er ved at udvikle sig til et erhverv for dem, som har store penge i ryggen. Det er ikke tilfældigt, at man i dag taler om kvotebaroner eller kvotekonger. Det så man således ved hykleriet i forbindelse med The International Council for the Exploration of the Sea, ICES' rådgivning om, at den danske kvote for torsk i Den Vestlige Østersø skulle beskæres med 88%, hvilket skyldtes, at det politiske niveau ikke de tidligere år havde fulgt den videnskabelige rådgivning. Der er blevet talt meget om det lokale fiskeris endeligt, og tal fra 2015 viste, at halvdelen af al

dansk fiskeri foregik fra 18 store fartøjer, og at 90% af al dansk fiskeri foregik fra 119 fartøjer (mod 158 fartøjer bare i 2013)[108].

3.3.3 ORGANISERINGEN AF FISKERNE I DANMARK

Sidst i 1800-tallet stiftedes på initiativ af det velmenende borgerskab Dansk Fiskeriforening og efterfølgende Danmarks Havfiskerforening i begyndelsen af 1900-tallet. De to fiskeriforeninger blev i 1994 lagt sammen til Danmarks Fiskeriforening. Foreningen havde som den eneste fiskeriforening tætte forbindelser til Fødevareministeriet i stil med forholdet mellem ministeriet og Landbrug & Fødevarer. Toppen i Danmarks Fiskeriforening bakkede kraftigt op om FKA-systemet med fartøjskvoteandele. Det er tydeligt, at nogle af disse fiskerledere så for sig, at de selv kunne profitere af overgangen til det omsættelige kvotesystem.

En stor og lidet omtalt uretfærdighed ved indførelsen af FKA-systemet var, at det var ejerne/skipperne, der fik alle rettighederne foræret, uden at der blev taget højde for fartøjernes besætningsmedlemmer. På danske fiskefartøjer var der tradition for, at det ikke drejede sig om egentlige ansættelser, men om partsfiskeri. Fiskerne var procentaflønnede ofte sådan, at 50% gik til fartøjets udgifter herunder finansieringsudgifter, dieselolie og udgifter til redskaber samt vedligehold af fartøjet. Resten blev delt ligeligt mellem de ombordværende. Meget ofte var makkeren lige så vigtig for udviklingen af fiskerbådens fiskerihistorik som ejer og skipper. Ved indførelsen af FKA, der netop blev fordelt med baggrund i fiskerihistorikken, fik partfiskeren dog ingenting.

Det er oplagt, at der er endog meget store interessemodsætninger mellem ejerne af de store fartøjer og de små kystfiskere med naturskånsomme eller i hvert fald mindre voldsomme redskaber og mindre maskinkraft. Når det gælder det demersale fiskeri, har Danmarks Fiskeriforening været enerådende, men er for nyligt blevet udfordret af en ny erhvervsfiskerforening, Foreningen for Skånsomt Kystfiskeri (FSK). FSK har på den korte tid siden sin etablering i november 2014 skabt sig en god platform for indflydelse, og foreningen har gjort det nemmere for politikerne at solidarisere sig med det naturskånsomme og de små.

Selv om der er lavet særlige kystfiskerordninger, er kystfiskeriet under hårdt pres. Fiskeriet er forsvundet fra mange mindre fiskerihavne og andre steder stærkt minimeret. Fiskerettighederne ligger nu i langt højere grad på store fartøjer, som anvender mere brutale fiskerimetoder, mens garnfiskeriet og det traditionelle snurrevodsfiskeri er i tilbagegang. Det er skidt for havmiljøet. Det er skidt for CO_2-udslippet. Og det er skidt for de kystnære landdistrikter, som man hævder at ville tilgodese. Hvis der ikke gøres noget alvorligt, vil det naturskånsomme kystfiskeri helt forsvinde.

BOKS 10 · ANBEFALING: GENOPRETTELSE AF DEMOKRATISK KONTROL MED HAVET

FKA-system med fartøjskvoteandele, det såkaldte rettighedsbaserede fiskeri, er snarere et urettighedsbaseret fiskeri, da VK-regeringen forærede allemandsretten over havets ressourcer til nogle få på et overvejende tilfældigt grundlag og velvidende, at det ville medføre en voldsom koncentration af fiskerettighederne. Dette gælder selvfølgelig også de tidligere indførte IOK (individuelle omsættelige kvoter) for det pelagiske fiskeri.

Det skal erkendes, at FKA-systemet har resulteret i, at fiskerikapaciteten er blevet væsentligt bedre tilpasset til de faktiske fiskerimuligheder, og at økonomien generelt er blevet sundere for de tilbageblevne fiskere. Dette kunne dog bestemt også være opnået ved andre foranstaltninger, der ikke gjorde fiskekvoter til en handelsvare.

Forum for Madsuverænitet anbefaler, at FKA-systemet med omsættelige kvoter afskaffes, så fiskerettighederne leveres tilbage til samfundet og staten. I stedet skal adgangen til fiskeriet styres af et ikke-omsætteligt licenssystem.

Så længe fiskeri i Danmark styres af et kvotesystem, skal det naturskånsomme kystfiskeri fremmes. FSK har præsenteret et forslag for, hvordan dette kan udformes gennem etableringen af en kystkvotefond for skånsomt kystfiskeri[109]. Kvoterne i fonden skal ejes af staten og fordeles gennem en producentorganisation. Kvoter skal omfordeles til en kystkvotefond, så kvoterne fordeles ligeligt til fiskere. En større båd kan altså få flere fisk, hvis der er flere ansatte på båden. Hvis en fisker ikke har brugt sin kvote, går den tilbage til producentorganisationen, der kan overføre den til næste kvoteperiode. For at sikre en vækst i det skånsomme kystfiskeri skal andelene løbende justeres opad.

Forum for Madsuverænitet er overvejende enig med FSK's forslag, men vi mener i sidste ende, at de naturskånsomme kystfiskere skal have ret til frit fiskeri – dog med nogle tekniske bevarelsesforanstaltninger såsom krav til fangstredskabernes indretninger, f.eks. når det gælder maskestørrelser i garn.

3.4 LAND OG OCEAN GRABBING

Fødevaresystemets udvikling styres i vid udstrækning af dets stigende tilknytning til finanssektoren – fra ejerskab til jord over til handel med fødevarer. Det finansielle system har således fået mere og mere magt over produktionskæderne, hvilket skaber alvorlige udfordringer i forhold til at sørge for sund mad til så mange som muligt og reel bæredygtighed, hvor man både passer på miljøet og indtænker sociale aspekter.

Alle former for koncentration af ejerskab og kontrol, herunder den koncentration som følger af land grabbing og ocean grabbing, undergraver muligheder for madsuverænitet: Jo færre mennesker, som ejer landbrugsjorden og har adgang til havet, desto mindre kontrol har befolkningen naturligvis med produktionen af mad. Samtidig bliver små producenter også i højere grad presset til eksempelvis at arbejde på kontrakt for store virksomheder. De mindre producenters muligheder for at opnå deres indkomst ved at afsætte deres produkter lokalt – og dermed bidrage til lokal selvforsyning – undermineres af et finansielt system, der fremmer koncentration af ejerskab og skaber et globalt marked.

3.4.1 LAND GRABBING

Siden fødevarekrisen i 2007-2008 har der været fokus på fænomenet land grabbing i medier og fra internationale NGO'er. Til at begynde med var fokus især på enkelte staters (Kina, Saudi Arabien og Sydkorea) overtagelse af landområder i det Globale Syd, eksempelvis Madagaskar og Etiopien, med henblik på at opnå forsyningssikkerhed gennem udvidelse af fødevareproduktion. I de senere år er det imidlertid blevet klart, at denne forståelse ikke var dækkende for de processer, der udspiller sig. Verden over og i kølvandet på de overlappende kriser (den økonomiske krise og fødevare-, energi- og klimakriserne) er forskellige aktører med vidt forskellige interesser på forskellig vis begyndt at overtage kontrollen af land og andre naturressourcer. Det sker på bekostning af især af småbønder og -fiskere, som historisk har levet af og med selvsamme ressourcer[110].

Forskellige kapitalgrupper i det Globale Nord og i BRIKS-landene[e] ser nemlig nye anvendelses- og profitmuligheder i naturressourcerne. Det har fremtvunget en række politiske kampe: Skal landarealer i Tanzania brødføde lokalbefolkningen gennem småskala bæredygtigt landbrug, eller skal der oprettes stordrifts monokultur med henblik på eksport til det Globale Nord? Eller skal det måske i stedet lægges brak som et spekulationsobjekt med henblik på profit for børshandlere på Wall Street? Skal regnskov i Indonesien understøtte oprindelige befolkningers traditionelle levemåde eller fældes til fordel for udvidelse af palmeolieplantager? Eller skal man i stedet lade regnskoven stå, men ekspropriere og aflukke hele områder med henblik på optjening af kulstofskreditter for CO_2-optag, der kan sælges på markedet og pynte på staters eller multinationale selskabers CO_2-regnskab[111]?

Skift i adgang til og kontrol over land og andre naturressourcer har selvsagt omfattende konsekvenser for de tidligere brugere, der i mange tilfælde tvinges til at migrere fra land til by. Derfor har især den globale bondebevægelse, La Via Campesian, gjort kampen imod land grabbing til en kernesag i deres arbejde[112].

Direkte land grabbing gennem finansiel spekulation

En forudsætning for at disse nye forskellige former for land grabbing kan udspille sig, er det, man på engelsk kalder commodification, hvilket vil sige at gøre noget til en handelsvare. Ligesom landbrugets råvarer og andre fysiske ressourcer er landbrugsjord blevet en international handelsvare takket være den generelle deregulering af markeder, som bl.a. har gjort det lettere at spekulere i såvel landbrugets råvarer som i landbrugsjord[113]. Spekulation er den vigtigste årsag til den ustabilitet i priser på råvarer og jord, som truer tilværelsen for alle landmænd[114].

Den oprindelige befolkning mister selvsagt kontrollen med landets jord, og dermed grundlaget for madproduktion, når jord handles væk, hvorfor denne øgede handel er en drivkræft i det globale land grabbing fænomen. Mulighederne for at bevare en form for madsuverænitet aftager derfor ligefrem som en funktion af stigningen i en sådan handel.

I de seneste årtier er der sket en stigning i spekulative investeringer i jord især i det Globale Syd. Siden år 2000 er 2% af verdens landbrugsjord blevet overtaget af investorer. En tredjedel af de handler med landbrugsjord, som databasen Land Matrix har dokumenteret, involverer land, som småskala-bønder tidligere har benyttet sig af[115].

Disse bønder mister adgangen til deres jord, fordi de på grund af ulige magtforhold ikke har nogen jordrettigheder, eller fordi deres rettigheder ikke respekteres. Der er tale om land grabbing, idet store områder med dyrkbar jord overtages af investorer – ofte forhandlet mellem regeringer og udenlandske investorer med lille eller ingen deltagelse fra de lokalsamfund, der er afhængige af adgangen til land for at give dem deres levebrød[116]. De landområder, der er mest efterspurgte i forbindelse med land

e. Brasilien, Rusland, Indien, Kina og Sydafrika

grabbing, er land tæt på vandressourcer, og som derfor kan vandes uden høje infrastrukturomkostninger. Der er dermed også i stort omfang tale om water grabbing, som medfører risiko for, at afgrøderne på den jord, der eventuelt bliver tilbage til småproducenterne, ikke kan vandes.

Den magtkoncentration, der følger med disse aftaler, er blevet gjort mulig gennem fjernelse af regler for finansiel investering (dvs. deregulering) i rå- og fødevarer, der har givet investorer frie tøjler til at investere og spekulere i fødevarer. De finansielle aktører investerer ikke blot i fødevarer på børserne, men også direkte i jord. GRAIN[117] har peget på, at der i forbindelse med den finansielle krise i 2008 er sket en hurtig og betydelig ekspansion af storskala-land grabs foretaget af udenlandske investorer, herunder hedgefonde, forsikringsselskaber, pensionsfonde og stater[118]. Databasen Land Matrix peger på, at der siden 2000 er foretaget mere end 1.200 aftaler om storskala landbesiddelser. De svarer mere end 440.000 km^2 (hvilket er mere end 10 gange Danmarks samlede areal, som er ca. 43.000 km^2), men omfanget er højst sandsynligt større. Udover disse enorme handler finder også et betydeligt antal handler af mellemstørrelse sted i størrelsesordenen 5 til 100 hektar. Det er dog svært at få et fuldstændigt overblik over omfanget af denne direkte land grabbing pga. den uigennemsigtighed og mangel på information, der kendetegner mange af handlerne, ligesom det også er tilfældet i Danmark, (jf. afsnit 3.1.1).

Investorer fra EU-lande investerer i mange lande uden for såvel som inden for EU[f]. Danske investorer deltager også i internationale investeringer i jord, og den danske stat støtter den danske landbrugsindustris opkøb eller forpagtning af landbrugsjord i udlandet, især i det østlige Europa bl.a. via naboskabsaftaler. Industrilandbruget og den danske fødevareindustri modtager således støtte fra den danske stat, EU og Verdensbanken til ekspansion i udlandet. Det sker eksempelvis i form af garantier fra Statens Eksportkreditfond, og Verdensbankens International Finance Corporation har ydet lån til den danske fødevaregigant Arlas ekspansion i Sydamerika. Danmarks nye udviklingspolitiske strategi og politik for bistand understøtter også øget handel, der fremmer danske firmaers interesser.

Danske investeringer i form af køb eller leje af landbrugsjord i udlandet er temmelig omfattende[119] og indtil videre dermed formentlig langt større end udlændinges opkøb af landbrugsjord i Danmark. De danske investeringer i udlandet falder endvidere utvetydigt ind under begrebet land grabs[120], selv om dette i første omgang blev møntet på udlændinges opkøb og forpagtning af store landbrugsarealer i udviklingslandene.

Indirekte land grabbing via forbrug og handel

Flere lande er blevet hårdt ramt af fødevarekrisen i 2007-2008. Det er dog ikke på grund af mangel på producerede kalorier, men fordi deres landbrugssystem er blevet liberaliseret og industrialiseret, og de har måttet ændre produktionen til at indgå i globale handelskæder, der overvejende servicerer vestlige markeder frem for sikre lokal fødevareproduktion. 70 procent af de såkaldte udviklingslande er nettoimportører af fødevarer. Årsagen er, at der siden 1950'erne er blevet presset på for en Grøn Revolution – en landbrugsmodel for industrialisering af landbruget. Samtidig er handelsliberaliseringer og programmer for strukturtilpasning blevet presset igennem via Verdensbanken, Verdenshandelsorganisationen (WTO), den internationale valutafond (IMF) og bilaterale handels- og investeringsaftaler. Resultatet af det forfejlede, globale landbrugssystem er, at 80 procent af de 845 millioner, der sultede under fødevarekrisen, var små jordbrugere[121].

I kraft af det store forbrug i det Globale Nord af produkter med oprindelse i land- eller skovbrug har vi et ansvar for, at presset på jorden øges. Og i takt med at EU og skiftende danske regeringer som et led i grøn vækst-dagsordenen ønsker at omstille til en bioøkonomi, hvor både energi og flere materialer påtænkes produceret af biomasse fra jord og hav, er der stor risiko for, at vi kommer til at lægge beslag på endnu større arealer og vandressourcer i det Globale Syd. Dette forstærkes ydermere af, at EU på energiområdet har sat målsætninger for brugen af vedvarende energi, hvilket forventes at blive gennemført via øget brug af agrobrændstoffer og øget afbrænding af biomasse til elektricitet og varme. Det bliver særligt problematisk, når denne omstilling af forbruget ikke kobles til konsekvente strategier for at nedbringe det generelle overforbrug i vores del af verden[122].

3.4.2 OCEAN GRABBING

De samme problemer gør sig gældende inden for fiskeri, hvor man, som pendant til land grabbing, taler om ocean grabbing. Ocean grabbing dækker over processer, hvor småskala-fiskere får frataget deres rettigheder til at fiske, fordi forskellige magtfulde økonomiske aktører, eksempelvis multinationale virksomheder, investorer eller regeringer, overtager kontrollen over ret og adgang til fiskeriet eller ressourcer i tilknytning til fiskeriet (kyststrækninger, floder mv.)[123]

f. Et overblik over investeringerne kan findes på www.noah .dk/materialer

EU bidrager også til ocean grabbing, både direkte gennem EU-flådens tilstedeværelse i andre landes farvande, og mere indirekte gennem støtte til forskellige privatiserings- og fredningsprojekter, der på forskellig vis underminerer lokale småfiskeres adgang til fiskeressourcerne. Mere end en fjerdedel af EU's fiskeri finder sted uden for EU-havene[124]. Ofte fiskes på bilaterale aftaler mellem EU og afrikanske enkeltstater såsom Marokko, Mauritius og Mauretanien.

Den ulige magtfordeling mellem lokale småfiskere og store, i dette tilfælde, europæiske flåder betyder, at flådernes overudnyttelse af lokale fiskeressourcer til eksportformål i sidste ende fører til færre fangstmuligheder for de lokale. EU's fiskeri uden for EU-havene udgør således en stor trussel for de småfiskere og lokalsamfund, som normalt lever af fiskeri i de berørte lande[125]. Desuden gælder det på samme måde som beskrevet for dansk fiskeri i afsnit 2.4.1, at storskala-fiskeriet har større negative konsekvenser for havmiljø såvel som biodiversitet, hvorimod de lokale småfiskere typisk benytter mere skånsomme redskaber i deres fiskeri. De rige, industrialiserede landes fiskeriflåder har derfor intet at gøre ved fattige landes kyster.

I forskellige internationale fora er EU desuden med til at presse på for udbredelsen af privatiseringspolitikker svarende til det system, der er blevet indført i Danmark (se afsnit 3.3.2). Eksempelvis støttede EU op om Verdensbankens Global Partnership for Oceans, der eksplicit handlede om at udbrede såkaldt rettighedsbaseret fiskeri.

3.5 HANDELSAFTALER, MARKED OG SPEKULATION

Med WTO-aftalen om landbrug fra 1995 (Agreement of Agriculture) blev landbrugssektoren for alvor en del af den globale handel. Aftalen har været mål for kritik pga. dens reduktion af tariffer, der forfordelte udviklingslande, samtidig med at rigere lande kunne fortsætte med at have subsidier. WTO og Verdensbankens programmer for strukturtilpasning har samtidig haft til formål at liberalisere landbrugssektorer i det Globale Syd og promovere monokulturelle, eksportorienterede landbrug og nedskæringer på offentlige investeringer i landbrugssektoren.

I mange lande er sektoren stadig mere beskyttet end andre sektorer, og da det ikke er lykkedes at få gennemført gennemgribende liberaliseringer inden for WTO, har regeringer flere steder prøvet at få dem gennemført via bilaterale handelsaftaler. Erfaringen fra handelsaftalen mellem USA, Canada og Mexico, NAFTA, har vist, at konsekvensen ved den førte liberalisering af handelspolitikken er yderligere konsolidering i sektoren. Under NAFTA steg prisen på tortillas i Mexico f.eks. med næsten 300 % i aftalens første fem år, og landmændenes gæld i Canada er blevet fordoblet. På den ene side medførte aftalen en stigning i eksport fra sektoren på 400 % i Canada, men samtidig har landmændenes nettoindkomststigning været tæt på nul[126].

I europæisk sammenhæng er det især aftaler som TTIP (Transatlantic Trade and Investment Partnership, aftale mellem EU og USA) og CETA (Comprehensive Economic Trade Agreement, aftale mellem EU og Canada), der har været i fokus de seneste par år. Mens fremtiden for TTIP er usikker med en ny præsident i USA, er CETA i gang med at blive ratificeret i EU's medlemsstater. CETA indeholder en investor-stat-tvistbilæggelse-mekanisme (tidligere ISDS, nu ICS), som giver udenlandske virksomheder mulighed for at lægge sag an mod stater, som indfører lovgivning, der mindsker virksomhedernes profit. Det begrænser staters mulighed for at regulere, både fordi lovgivning, der beskytter mennesker og miljø, kan udfordres, og fordi frygten for sagsanlæg kan afholde en regering fra at lovgive (en sag koster i gennemsnit 8 mio. USD). Desuden skal aftalen etablere et (de)reguleringssamarbejde, som gør aftalen til en levende aftale, hvor ny og eksisterende lovgivning og nye standarder løbende kan evalueres, i forhold til om de begrænser handlen. Det vil kunne udnyttes til at forringe fødevarestandarder, miljøbeskyttelse og faglige rettigheder, hvilket meget tyder på allerede sker i forhold til f.eks. væksthormoner og kemiske bade i fødevareindustrien[127].

Børsnotering og ureguleret konkurrence skaber skadelige storskala-investeringer

Et element, der har fremmet storskala-landbrug, er, at mange fødevarefirmaer er blevet børsnoteret. Med andre ord kan der spekuleres i værdien af firmaer, der producerer, handler og distribuerer såsæd, input, landbrugsprodukter og forarbejdet mad. Det betyder, at priserne på landbrugsprodukter kan svinge, afhængigt af hvad den finansielle sektor anser som afgørende. Ved at sælge aktiver på børserne møder firmaerne pres fra aktionærer og finansielle rådgivere i forhold til at øge værdien af deres aktier. Selv pensionsfonde, der måske påstår, at de investerer bæredygtigt, skal stadig prioritere en sikker indtjeningsrate for at kunne udbetale fremtidige pensioner. Selve investeringsklimaet handler altså om at sørge for løbende profit til investorerne snarere end at understøtte miljøvenlige og sociale forhold, som f.eks. gode arbejdsbetingelser, retten til mad samt sunde fødevarer.

Hvis firmaernes børsnoterede værdi falder, vil de være mindre konkurrencedygtige. Jo større et firma er, des nemmere kan det presse prisen ned, når det f.eks. forhandler produkter med landmænd[128]. Dermed øges firmaernes mulighed for at sælge billige produkter og øge indtjeningen per produkt. Men i samme proces negligeres miljø og sociale aspekter, fordi mere skal produceres til en lavere pris.

For at ekspandere og dermed mindske konkurrencen vil mange firmaer opkøbe andre firmaer – herunder mere miljøvenlige og sociale – hvilket kan betyde, at de miljøvenlige og sociale praksisser forsvinder fra markedet, fordi de erstattes af de store aktørers finansielle strategier. Der er kort sagt skabt en ond cirkel med stadig færre aktører på et større marked samt koncentration af storskala-produktion, -forarbejdning, -handel og -salg[129].

BOKS 11 · ANBEFALINGER: EN RETFÆRDIG HANDEL

Et retfærdigt handelssystem skal være miljømæssigt bæredygtigt, komme lokale producenter til gode og være socialt retfærdigt i et globalt perspektiv. Det forudsætter mere lokal produktion og lokalt forbrug, som ikke bygger på nationalistisk protektionisme, men skaber lokale (fødevare)økonomier, som ikke umuliggør andre landes og regioners mulighed for at producere sunde og bæredygtige fødevarer. I det omfang der handles globalt, skal direkte handel mellem producent(grupper) og forbrugergrupper tilstræbes, så forbrugerne har fuldt kendskab til produktionen, og producenterne kan opnå en god pris. Fødevarepriserne skal afspejle varernes reelle omkostninger og medtage miljømæssige og sociale eksternaliteter. Det bør kombineres med progressiv beskatning, så alle har råd til at købe mad af en ordentlig kvalitet. Samtidig skal eksportsubsidier og direkte produktions- eller hektarstøtte udfases i alle former, hvilket skal være med til at modvirke dumping af fødevarepriser.

Landbrugs- og fødevaresektoren skal undtages fra WTO og bilaterale handels- og investeringsaftaler, ligesom spekulation i fødevarer og land skal forbydes gennem regulering af finanssektoren. Det betyder også, at (de)reguleringssamarbejder ikke skal være en del af handelsaftaler, og at investeringsbeskyttelse med privilegerede rettigheder til investorer skal stoppes. I stedet bør handelsaftaler bygge på de igangværende FN-forhandlinger om en bindende menneskerettighedstraktat, der indfører bindende regler for virksomhederne og menneskerettigheder.

Finanssektoren bør servicere den reelle økonomi (producenter og forbrugere) – ikke omvendt.

Fødevare- og råvaremarkedet bør reguleres for at undgå, at priserne manipuleres af investorer. Priserne bør i stedet afspejle udbud og efterspørgsel – dvs. den reelle produktion og forbruget – og ikke gøres til spekulationsobjekt. Det kan man opnå ved at genindføre tidligere lovgivning på området – fra før 1990'erne – der begrænser spekulation i rå- og fødevarer.

Både det finansielle system og selve produktionen af varer bør reguleres, hvis vi vil sikre produktion af sunde, miljøvenlige og socialt retfærdige fødevarer. Vi har et marked, der er liberalt, i den forstand at det giver frie hænder til, at firmaer kan vokse sig store ved at øge profit på bekostning af miljø og mennesker – uden at firmaerne stilles til regnskab for deres skadelige aktiviteter. Reguleringen kan stille krav til firmaer om, hvordan investeringerne foregår, og hvor meget der investeres ad gangen, så der ikke opstår bobler. Det indebærer indførelse af fuldstændig gennemsigtighed i investeringerne, tilsyn og sanktioner. Derudover kan krav, gennemsigtighed og tilsyn medvirke til, at spekulanter og store agrofirmaer faktisk efterlever internationale konventioner og overholder lovgivning, der beskytter miljøet og sociale rettigheder. Og at firmaerne kan stilles til ansvar. Problemet, med at få store agrofirmaer nu sidder på hovedparten af markedet, bremses ved at stille skrappere krav til bæredygtighed. Regulering kan derudover understøtte, at finansielle investeringer kanaliseres over til de små aktører, der har bæredygtige praksisser.

4. POLITIKKER OG DET, DER STYRER DEM

Som beskrevet i afsnit 2.2.2, er det i dag almindeligt kendt, at der er tilstrækkelig mad i verden, og at vi med mere vegetabilsk kostsammensætning, retfærdig fordeling, og bedre ressourceforvaltning kan øge den globale madproduktion og brødføde den voksende verdensbefolkning. Trods dette er der fra mange sider en uvilje mod at gøre det nødvendige for at udrydde disse strukturelle problemer.

Ved ukritisk at acceptere det overforbrug af ressourcer, som vi har i dag, fortsætter landbrugspolitikkerne i retning mod øget produktivitet gennem teknisk udvikling, specialisering og eksport under parolen, at kun det konventionelle landbrug kan brødføde verden[130]. Derfor kan agro- og fødevareindustrien med selskaber som Monsanto og Cargill blive ved med at insistere på, at deres produkter, såsom GMO og pesticider, er løsningen på fremtidens fødevareproduktion, hvilket de også bruger mange ressourcer på at lobbye for. Med denne business as usual-tankegang udvikles politikker til gavn for det industrielle fødevareregime og derved undermineres mulighederne for madsuveræ nitet.

4.1 EUROPÆISK LANDBRUGSPOLITIK

Den fælles europæiske landbrugspolitik (Common Agricultural Policy, CAP) er central i alle overvejelser om madsuveræ nitet i Europa og i Danmark, og der var mange gode hensigter, da den skulle udformes for perioden 2014-2020. Natur og miljø skulle tilgodeses under sloganet »Public Goods for Public Money«, og Frankrig havde udviklet en ordning, som kunne tilgodese de mindre landmænd. Dog gik mange af de gode hensigter fløjten i løbet af reformprocessen, hvilket delvis skyldtes den store ubalance i lobbyvirksomhed i EU-Kommissionen. Ifølge en undersøgelse fra Corporate Europe Observatory i 2012 stod fødevare- og agroindustrien for ca. 79% af lobbyvirksomheden under den seneste reform, og deres budget var ca. fire gange så stort som budgettet for de organisationer, der arbejdede i interesse for småskala-landmænd, forbrugere og miljøet[131] og dermed mere til fordel for madsuveræ nitet. Som følge heraf endte reformen ikke som håbet for naturen og de mindre landmænd, og den fælles europæiske landbrugspolitik præmierer fortsat storskala-industrielt landbrug i EU.

Den del af EU's budget, som bruges på landbrugsstøtten, er faldet fra 71% i 1984 til 39% i 2013, omend der fortsat anvendes 412 mia. euro hertil. Søjle 1 (der udgør 76%) er direkte indkomststøtte til landmændene, mens Søjle 2 (der udgør 24%) er de midler, der kan bruges til innovation og til grøn og lokal udvikling (Landdistriktsprogrammet). Medlemslandene kan overføre op til 15% af midlerne i Søjle 1 til Søjle 2 (det kaldes modulation) og herved hjælpe miljø og natur. Danmark har dog valgt kun at overføre 6% (fra 2017 er det 7%).

En anden vigtig mekanisme i EU's landbrugspolitik er krydsoverensstemmelse, som betyder, at landmænd skal overholde gældende love og regler om miljø, natur og dyrevelfærd samt praktisere ordentligt landmandskab for at få støtte. Kravene til krydsoverensstemmelse i Søjle 1 er imidlertid meget små[132]. Alt i alt udnytter Danmark langt fra den fælles europæiske landbrugspolitiks muligheder for at hjælpe naturen og det fysiske grundlag for produktion af mad.

Andre, især nordeuropæiske, lande udnytter heller ikke landbrugspolitikkens muligheder for at hjælpe de mange landmænd med mindre landbrug, som er nødvendige for at opnå madsuveræ nitet. Søjle 1 kaldes også den direkte landbrugsstøtte, som EU's medlemslande i et vist omfang kan skræddersy efter ønske. Årligt modtager Danmark 6-7 mia. kroner i direkte landbrugsstøtte, der kan fordeles som vist her i **Tabel 1**.

Obligatoriske ordninger	Valgfrie ordninger
grundbetaling	*omfordelingsbetaling*
grøn støtte	betalinger til områder med naturbetingede begrænsninger (øerne)
støtte til unge landmænd m.m.	koblede betalinger
	betalinger til mindre landbrugere

Tabel 1. *Simpel oversigt over nogle af støtteordningerne under den fælles landbrugspolitik. Ordninger, der ikke anvendes i Danmark, men som specielt ville kunne gavne mindre landbrug, er kursiverede.*

I Danmark går knap 2/3 af den direkte støtte til grundbetalinger, som et simpelt tilskud pr. hektar, og knap 1/3 går til støtte for naturvenligt landbrug (grøn støtte). Andre temmelig små beløb går til støtte til yngre landmænd, til øerne og til betalinger, som er koblet til bestemte produkter.

Danmark benytter dog ikke ordningerne for særlig støtte til mindre og mellemstore landbrug. Der går nemlig ikke en øre til omfordelingsbetalinger eller til betalinger til mindre landbrugere. Ved at benytte omfordelingsordningen kunne Danmark ellers have anvendt op til 30% af de 6-7 mia. kroner til landmandens første hektar op til 30 hektar eller den gennemsnitlige bedriftsstørrelse, som i Danmark er 63 hektar. Alt afhængig af hvordan

omfordelingsordningen blev udnyttet, kunne den have indbragt mindre landmænd eksempelvis 1.000 kr. mere pr. hektar end tilfældet er nu. Danmark kunne også have valgt at udnytte op til 10% af de samlede betalinger til en stærkt forenklet ordning for betalinger til mindre landbrug.

Jordbrug under 2 hektar er helt undtaget for støttemuligheder. I Danmark betragtes de som ubetydelige. Men ifølge statistikker kom hele 56% af den russiske landbrugsproduktion dog fra landbrug på ca. 2 hektar så sent som i 2011, og i ikke-industrialiserede lande kommer op til 80% af produktionen fra meget små landbrug[133]. Hvis Danmark i fremtiden skal være mere selvforsynende, og befolkningen skal spise flere vegetabilier, end det er tilfældet i dag, så vil mindre gartnerier på under 2 hektar have en vigtig rolle at spille – især hvis permakultur og lignende intensive dyrkningssystemer vinder frem.

Indtil videre har Danmark ikke villet yde særlig hjælp til små eller mellemstore landbrug, ej heller de yngre landmænd, medmindre de med det samme vil bedrive storskala-landbrug, dvs. indgå kontrakter med større finansieringsinstitutter. Det bestemte samtlige Folketingets partier i februar 2015 i et bredt forlig om udmøntning af EU's Landbrugsreform 2014-2020, og Miljø- og Fødevareminister Esben Lunde Larsen har i foråret 2016 over for Frie Bønder Levende Land blankt afvist at ændre på den politik, selv hvis han havde mandater til det.

I Danmark fordeles pengene i stedet med samme beløb per hektar, selv om denne praksis har to væsentlige ulemper:

- For det første er den alene til fordel for de store landbrug: Jo mere jord, desto flere penge.
- For det andet er støtten pr. hektar blevet kapitaliseret i de stigende jordpriser, der, som omtalt i afsnit 3.1.2, ligger til grund for en stor del af den enorme danske landbrugsgæld. Støtten til den ene landmand betyder nemlig, at hans jord bliver mere værd, så den næste landmand på det landbrug, hans efterfølger, må sætte sig i større gæld.

I tillæg til disse negative konsekvenser i Danmark, har EU's subsidier til landbruget også direkte ødelæggende konsekvenser for små landbrug i udviklingslandene. Især den animalske produktion er støttet[134], og eksempelvis tørmælk fra subsidierede danske mælkeproducenter kan i udviklingslandene sælges billigere end lokalt produceret mælk, som ikke modtager offentlig støtte[135]. EU-subsidierne undergraver på den måde landbruget i udviklingslandene, især når de kombineres med den Internationale Valutafonds (IMF's) og Verdensbankens strukturtilpasningspolitikker, der har promoveret liberaliseringer og produktion af eksportorienterede afgrøder til fordel for et hjemmemarked. Disse politikker har også betydet, at udviklingslande er blevet tvunget til at afskaffe deres landbrugsstøtte, told og statslige investeringer i landbruget, alt imens EU og USA har bibeholdt sine. Det har skabt en meget ulige situation og et marked, hvor det er svært for udviklingslande at sælge på hjemmemarkedet såvel som på det europæiske marked. Samtidig gør det udviklingslandene meget sårbare over for prisstigninger på fødevarer, hvilket også var udslagsgivende under fødevarekrisen i 2008[136].

BOKS 12 · ANBEFALING: EU KAN BIDRAGE TIL ET BEDRE DANSK LANDBRUG

For det første kan den aktuelle EU-landbrugsstøtteordning (2014-2020) endnu nå at blive implementeret i Danmark på en bedre måde ved at:

- overføre 15% af midlerne i Søjle 1 til Søjle 2 med henblik på grønne og sociale formål, lokal fødevareproduktion og udvikling i landdistrikterne
- udnytte såvel EU's omfordelingsordning som EU's ordning for særlig støtte til små landbrug fuldt ud og fjerne kravet om at producenter skal have et areal på mindst 2 hektar for at opnå støtte.

For det andet bør den fælleseuropæiske landbrugspolitik fra 2020 udformes sådan, at de penge, som medlemsstaterne og dermed skatteborgere indbetaler til EU, udbetales til landmænd, som driver landbrug i overensstemmelse med befolkningens ønsker om sund og tilstrækkelig mad, som er produceret uden at skade naturen og menneskene i og uden for Europa. Det vil sige, at:

- den direkte landbrugsstøtte per hektar skal udfases over flere år.
- støttemidler udbetales så gennemskueligt og ubureaukratisk som muligt efter principperne i den nuværende Søjle 2[137], dvs. at de målrettes beskyttelse af natur og miljø, fremme af god landmandspraksis (økologisk eller så økologisk som muligt) og fremme af lykke og velfærd ved bosætning på landet. Herved sikres også en efterlevelse af princippet om »public money for public goods«, altså at offentlig støtte anvendes til fremme af det fælles bedste.
- pengene skal ikke kunne anvendes til støtte for landbrugseksport.

4.2 EUROPÆISK FISKERIPOLITIK

Som konsekvens af at Danmark trådte ind i Fællesmarkedet i EF, nu EU, i 1972, fik vi et fælles EU-hav og kunne dermed fiske på hinandens søterritorier. Det skabte umiddelbart utilfredshed blandt danske fiskere, men det har siden vist sig at være til udpræget fordel for det mere havgående danske fiskeri. Eksempelvis foregår der meget dansk fiskeri på Dogger Banke tæt på England. Brexit har derfor også ført til stor bekymring blandt danske fiskere, da det kan betyde, at danske fiskere bliver forment adgang til store dele af Nordsøen.

Der bliver ofte skudt på den fælleseuropæiske fiskeripolitik som et problem for den nationale danske fiskeripolitik. Vurderingen af dette afhænger naturligvis af, med hvilke øjne man ser på tingene. Det er en myte, at Danmark er i front på alle miljøområder. Generelt er det sådan, at EU-systemet stiller krav til den danske fiskeripolitik og til havmiljøets tilstand også i havene omkring Danmark. Ofte glemmes også, at Danmark på fiskeripolitikkens område ikke blot er styret af et EU-regelsæt, men at vi også er bundet af internationale konventioner om havmiljøet, eksempelvis HELCOM-konventionen om Østersøens havmiljø og OSPAR-konventionen om det nordøstatlantiske område, herunder Nordsøen. Danmark er bundet af begge konventioner nationalt såvel som via EU.

Det kan ikke nægtes, at EU er et ofte trægt arbejdende og bureaukratisk system. Men ikke mindst blandt fiskere er EU skydeskive for alt, der går galt, hvilket ofte er forfejlet. En ting, der dog *er* problematisk vedrørende EU's fiskeripolitik, er måden, hvorpå størrelsen af fiskekvoterne fastsættes. Kort fortalt foregår det sådan, at en videnskabelig institution (ICES) på grundlag af indberetninger fra havundersøgelsesfartøjer og andre kilder om bestandsstørrelser, rekruttering og fiskeritryk fremlægger biologisk betingede vurderinger af, hvor meget der forsvarligt kan fiskes det efterfølgende år – dvs. uden at der sker overfiskning til skade for de enkelte bestandes bæredygtige udnyttelse. Herefter finder dramatiske forhandlinger sted på EU-plan, hvor de enkelte landes fiskeriministre gerne kæmper for at tage så lidt hensyn til den videnskabelige rådgivning som muligt, oftest med henvisning til socioøkonomiske faktorer. Det resulterer i en kortsigtet indsats, som, hvis den lykkes, senere giver bagslag, når det viser sig, at bestandene går tilbage på grund af for stort fisketryk. Når der er opnået enighed, får hvert land tildelt sin nationale fiskekvote for den enkelte fiskeart og i forskellige geografiske områder. Det er værd at bemærke, at den videre fordeling af kvoter herefter forlader beslutningsområdet EU. Fordelings- og reguleringssystemet er et nationalt anliggende.

Danmark har valgt at praktisere et omsætteligt kvotesystem, hvilket de store og pengestærke har været i stand til at profitere af, mens det har minimeret kystfiskernes eksistensmuligheder. Det er ubetinget et dansk valg. EU har faktisk støtteprogrammer for det passive kystfiskeri, som Danmark ikke ønsker at implementere. Herved ses det samme mønster med dansk tilbageholdenhed over for at fremme små og naturskånsomme madproducenter, som tilfældet er inden for dansk landbrugspolitik, hvor muligheden for at omfordele landbrugsstøtten til fordel for de mindre og grønnere bedrifter ikke udnyttes, som beskrevet i afsnit 4.1.

BOKS 13 · ANBEFALINGER: OM EU'S FISKERIPOLITIK

Danmark bør implementere EU's programmer til støtte for det passive kystfiskeri.

Det er uholdbart, at EU's fiskekvoter fastsættes gennem en politisk proces, der tager mere hensyn til nationale, økonomiske interesser end til, hvad der er bæredygtigt i forhold til de enkelte fiskebestande. Processen i EU bør derfor reformeres sådan, at fokusset flyttes tilbage på det, som fiskekvoterne egentlig handler om – nemlig at sikre fremtidens fiskebestande.

4.3 VILDLEDNING AF FOLKETINGET

Folketinget er kernen i det danske demokrati, og Folketinget skal informeres sandfærdigt, hvis det skal tjene den danske befolkning. Adskillige gange i løbet af de seneste par år har det imidlertid vist sig, at den demokratiske kontrol med den danske madproduktion ikke fungerer. Senest er det i marts 2017 kommet frem, at Miljø- og Fødevareminister Esben Lunde Larsen har vildledt Folketinget i en sag om, hvordan man kan stramme reglerne relateret til fiskekvoter for at forhindre kvotekoncentrationer hos de såkaldte kvotekonger[138].

I de følgende afsnit giver vi tre andre eksempler på, hvordan undergravningen af den demokratiske kontrol med produktion af mad har fundet sted.

4.3.1 LANDBRUGSPAKKEN 2015/2016:

Ligesom andre steder i verden følger den danske landbrugspolitik et politisk ønske om fortsat inputbaseret og specialiseret

landbrug beregnet til eksport. De seneste danske regeringer har eksempelvis fulgt brancheforeningens (Landbrug & Fødevarer) ønske om netop at øge frem for at reducere den animalske produktion. Derudover lykkedes det den smalle Venstreregering at overtale et flertal i Folketinget til at tillade mere frem for mindre animalsk gødning og handelsgødning i landbruget.

De borgerlige partier ønskede at afhjælpe landbrugets dårlige økonomi ved at tillade udbringning af mere kunstgødning og gylle på markerne. I januar 2016 vedtog partierne derfor Venstreregeringens lovforslag, som gjorde det lovligt for landbruget at gøde jorden endnu mere, bl.a. med kvælstof. Da det kom frem, at ministeriets embedsmænd havde censureret eller fordrejet de relevante oplysninger i forskernes rapporter, som skulle have været Folketinget bekendt, måtte Miljø- og Fødevareministeren træde tilbage[139]. På trods af dette blev loven vedtaget, hvilket resulterer i en yderligere belastning af økosystemer i jord, søer, vandløb, fjorde og havet omkring Danmark samt øget klimabelastning.

4.3.2 ANTIBIOTIKA OG MRSA

Rigsrevisionen har kortlagt, hvordan Fødevarestyrelsen under Ministeriet for Miljø og Fødevarer har taget hensyn til industrien i sine redegørelser til ministeren om MRSA-epidemien[140]. I efteråret 2016 blev det yderligere dokumenteret, hvordan styrelsens Veterinærdirektør havde slettet DTU-Fødevareinstituttets anbefaling om en undersøgelse af avlsgårdene i de dokumenter, der senere blev sendt til Folketinget. Det har betydet, at chancen for at standse MRSA-epidemien på et tidligt tidspunkt blev forspildt.

Sagerne om landbrugspakken og antibiotika er velkendte. Det samme kan ikke siges om sagen om trusler mod landbrugsjorden, som derfor skildres mere udførligt.

4.3.3 SAGEN OM JORDEROSION I 2013

Som omtalt i afsnit 3.2.1 sker der en langsom forringelse af landbrugsjorden i hele Europa, herunder i Danmark. EU-Kommissionen udformede derfor et Jordrammedirektiv med beskrivelse af problemer og løsninger, og forskere ved Aarhus Universitet skrev en grundig rapport med henblik på udmøntning af Jordrammedirektivet i Danmark[141]. Efter otte års forhandlinger kunne EU's Ministerråd dog ikke nå til enighed om direktivet, som Kommissionen derfor trak tilbage i 2014, hvorefter den danske rapport blev lagt i skuffen.

Allerede i 2011 havde den Europæiske Revisionsret imidlertid fundet, at Danmark ikke efterlevede EU's standarder for beskyttelse af landbrugsjord mod erosion, og et år senere bad NaturErhvervstyrelsen (nu Landbrugs- og Fiskeristyrelsen) derfor forskerne ved Aarhus Universitet om en vurdering. I *Notat om begrænsning af jorderosion på stærkt skrånende landbrugsarealer* opsummerede forskerne de væsentligste nødvendige tiltag, bl.a. at arealer med over 12% hældning i særlig grad måtte beskyttes mod erosion[142].

På forskernes faglige grundlag udarbejdede NaturErhvervstyrelsen herefter nye regler[143], men heri var 12% hældning ændret til 12 graders hældning. Det kunne lyde som en teknisk detalje, men da 12 graders hældning er lig med en hældning på 21%, er der en markant forskel. Og ved samtidig at forøge bagatelgrænsen for berørte arealer fra 2.000 til 5.000 kvadratmeter lykkedes det styrelsen, stærkt presset af landbrugsorganisationerne, at begrænse erosionstruede landbrugsarealer til 250 hektar, dvs. kun 1/10 promille af Danmarks 2,6 millioner hektar landbrugsjord.

Styrelsens manipulation af forskernes redegørelser har betydet, at den danske stat intet reelt har gjort for at beskytte dansk landbrugsjord mod erosion.

BOKS 14 · ANBEFALING:
POLITISK PRAKSIS SKAL SIKRE DEMOKRATISK KONTROL

Ministre og deres embedsmænd skal, uden undtagelse, informere Folketinget sandfærdigt og fyldestgørende, herunder om universiteternes analyser, vurderinger og eventuelle anbefalinger.

5. FORSKNING OG UDDANNELSE FOR MADSUVERÆNITET

Det er åbenlyst, at fødevaresystemet ikke kun er et agronomisk system, men derimod et komplekst, socialøkologisk system, hvor mange af vores store miljø- og samfundsproblemer er forbundne med hinanden. Det ignoreres generelt af agroindustrien, der drager fordel af, at de problemer fortsat behandles som eksternaliteter, og ikke som en del af fødevaresystemet.

Industriens påvirkning af landbrugsforskning er meget betydelig, og den kommer til udtryk på forskellige måder. Dels har den private forskningssektor fået en fortsat stærkere rolle, og i de industrialiserede lande står den for 50% af landbrugsforskningen. Dels er offentlige og private partnerskaber blevet helt almindelige inden for universiteternes landbrugsforskning[144].

Den private sektor domineres af agroindustrielle selskaber, der investerer i forskning, som kan give dem øget omsætning f.eks. gennem patenter på GMO-afgrøder og genteknologi-processer. Dette teknologiske paradigme passer også godt ind i den etablerede, reduktionistiske forskningstradition såvel som i en forskningspolitik, der i stigende grad orienteres mod målsætninger om vækst og konkurrence[145].

Agroøkologisk forskning har derimod ikke denne vækstorientering og bygger heller ikke på den reduktionistiske forskningstradition[g]. I stedet er den orienteret mod produktion af offentlige goder og bygger på en økologisk og holistisk tanketradition, der udfordrer de dominerende fremgangsmåder i landbrugsforskningen og det nuværende fødevaresystem[146].

Inden for landbrugsforskningen modtager genteknologi betydeligt flere forskningsmidler end agroøkologi, på trods af at betydende internationale rapporter fra f.eks. International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development (IAASTD) har givet udtryk for et stærkt behov for agroøkologisk, tværfaglig forskning for at imødegå landbrugets udfordringer med bæredygtighed[147]. Finansiering er således en stærk barriere for agroøkologisk forskning og på samme tid en indikator for industriens magt over, hvilken type forskning der udføres. Forskningens målsætning bliver derved udvikling af produkter og metoder tilpasset agroindustriel produktion i stedet for tilpasset almene samfundsmæssige behov.

g. Reduktionisme kan defineres som »i almen forstand en bestræbelse på at henføre en mangfoldighed af fænomener eller begreber til et mindre sæt fænomener eller begreber, som antages at være mere overskueligt eller fundamental. [...] Reduktionisme og holisme betragtes ofte som indbyrdes modsætninger«. Kilde: Jan Riis Flor: reduktionisme i Den Store Danske, Gyldendal.

At det agroindustrielle fødevaresystem er normen er desuden til fordel for agroindustrien, da mange forskere tænker i termer af, hvad der er en *forventet* udvikling, i stedet for hvad der er en *ønskværdig* udvikling af fødevaresystemet. Forskerne udformer derfor deres forskning baseret på disse begrænsninger, og som om der ikke fandtes alternativer til den nuværende økonomiske udvikling med specialisering i produktionen samt liberaliserede og konsoliderede markeder[148]. Den udtalte specialisering i de forskellige forskningsmiljøer og forskellige tankegange, metoder, sprog osv. inden for de forskellige forskningsgrene er barrierer mod tværfaglig forskning[149]. Samfundsvidenskab har endvidere meget lav status i landbrugsforskning, hvilket igen er en fordel for industriens tekniske paradigme på bekostning af agroøkologi.

5.1 JORDBRUGSFORSKNING OG -UDDANNELSE I DANMARK

De ovennævnte globale tendenser ses også i Danmark. På trods af at universiteters opgave er at undervise baseret på uafhængig forskning, betragtes et tæt samarbejde mellem universiteterne og industrien i dag som ønskværdigt, og uden at dette rejser bekymringer for forskningens uafhængighed. Et eksempel kan være Aarhus Universitet, der for nylig ansatte en tidligere technical fellow fra det fødevareindustrielle selskab DuPont som adjungeret lektor ved Institut for Fødevarer. Bortset fra udvikling af tilsætningsstoffer kontrollerer DuPont som tidligere nævnt en meget stor del af markedet for agrokemikalier. Den adjungerede lektor er ansat til at »styrke samarbejdet med fødevareindustrien« og skal ved siden af sin forskning og undervisning arbejde som rådgiver for den globale industrikoncern Unilever[150]. Dette burde ellers betragtes som dybt problematisk for forskningens uafhængighed.

Et andet eksempel er fra 2007, hvor de danske universiteter blev lagt sammen med flere sektorforskningsinstitutter, hvis opgave det var at betjene ministerier med viden, som kunne danne baggrund for lovforslag. Med sammenlægningen blev denne opgave nu pålagt universiteterne i form af forskningsbaseret myndighedsbetjening, og universitetsforskernes forpligtelse til at betjene myndighederne har, som vist i eksemplerne i kap 4.3, forstærket en nu kronisk usikkerhed om forskernes uafhængighed.

Der er dog mange penge i at betjene ministrene. Ifølge en aftale fra 2015 mellem Aarhus Universitet og Fødevareministeriet modtager DCA – Nationalt Center for Fødevarer og Jordbrug – årligt mere end en kvart milliard kroner til »løsning af opgaver vedrørende jordbrugsforhold«[151]. Omend aftalen fordrer, »at forskningsfaglig vurdering skal adskilles fra senere beslutning/håndtering fra politikeres og myndigheders side«[152], er centerets

forskere afhængige af ministeriet. Samtidig er ministeriet nært forbundet med landbrugets brancheforeninger, hvilket eksempelvis kan ses ved, at den nuværende administrerende direktør for Landbrug & Fødevarer, Karen Hækkerup, tiltrådte sin stilling mindre end et år efter, at hun havde været Minister for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri.

Danske universitetsforskere har aldrig været helt uafhængige af statsmagten, da Københavns Universitetet og alle yngre danske universiteter fra deres stiftelse har været statsfinansierede. Uafhængigheden blev dog for alvor illusorisk ved fusionen med sektorforskningsinstitutterne i 2007 og ved universitetsreformen fra 2003, der medførte, at industrien i praksis blev repræsenteret i universiteternes ledelser[153].

Ikke desto mindre er universiteterne den vigtigste kilde til informering af Folketinget, og universiteterne er nu en lille, men integreret del af den korporative stat. Der er talrige udgaver af den korporative stat, som i forskellig grad også omfatter andre vigtige institutioner såsom militæret. I Danmark har militæret en beskeden politisk indflydelse, og ifølge en social netværksanalyse er magten koncentreret i erhvervslivet, der udøver betydelig indflydelse på, hvordan vigtige politiske spørgsmål løses, herunder de jordbrugspolitiske[154]. Fælles for de jordbrugspolitiske sager om landbrugspakken, antibiotika og jorderosion er således, at det er lykkedes landbrugsindustrien og ministre med sympati for industrien at presse ministerierne til vildledning af Folketinget (og offentligheden) ved at fordreje de undersøgelser og data, universiteterne har leveret, bl.a. som led i den forskningsbaserede myndighedsbetjening.

Ud over betingelserne for forskning er jordbrugsuddannelserne af største betydning for det danske jordbrugs retning. Ligesom i det politiske domineres disse uddannelser af specialiseret industrilandbrug, både i idégrundlag og indhold. Trods en stigende interesse for regenerativt landbrug, og ikke mindst gartneri, blandt den yngre generation, lærer eleverne i de almindelige, statslige jordbrugsuddannelser ikke det nødvendige for at kunne praktisere denne form for jordbrug, men er nødt til at tilegne sig denne viden andre steder[155]. Det nuværende uddannelsessystem på jordbrugsområdet udgør således også en barriere for, at jordbruget kan udvikles til at fremme madsuveræ nitet.

5.2 KAN FISKERIERHVERVET IGEN GØRES ATTRAKTIVT?

De samme barrierer findes inden for fiskerierhvervet, dog uden den samme interesse blandt unge for en naturskånsom madproduktion som den, der i øjeblikket findes inden for jordbrug.

Før i tiden rekrutteredes nye fiskere for en stor del fra fiskersamfundene. Erhvervet gik fra far til søn, og mange unge kom ind i erhvervet allerede som drenge, hvor de blev tiltrukket af aktiviteterne på fiskerihavnene. Det sociale fællesskab var også en vigtig faktor, både om bord og når man på sæsonfiskeri mødtes med andre fiskere rundt om i landets havne. Der var tidligere en stor charme ved fiskernes livsstil. Meget af den tiltrækningskraft er nu slået i stykker af det stive FKA-system.

FKA-systemet udgør en barriere, som er svær at overstige for unge, der vil etablere sig som selvstændige kystfiskere. Årsagen er ganske simpel: Før skulle en person, der ville være skipper på egen båd købe fartøj og fiskegrej. I dag skal personen ud over fartøj og fiskegrej også købe de fisk, han eller hun skal fange.

Unge fiskere får i dag adgang til såkaldte lånefisk. Det er fisk, de kan låne af staten og fiske på i en årrække. Tanken er, at fiskeren dermed får økonomi i sit fiskeri, der gør fartøjsejeren i stand til at investere i egne fiskerettigheder, efter at adgangen til lånefisk stoppes. Til trods for ordningen med lånefisk er der i dag et problem med rekrutteringen til dansk fiskeri, og det er fortsat svært for unge fiskere at få fod under eget dæk. En måde for en ung fisker at starte op på i dag er ved at købe et mindre såkaldt MAF-fartøj (mindre aktive fartøjer) og fiske på de fiskekvoter, der er tilgængelige der. Det kræver ikke de store investeringer, men det giver heller ikke de store muligheder for at øge indtjeningen og dermed mulighed for ekspansion. Hvis en fisker vil fiske på større fartøjer er en mulighed i dag, at han eller hun indgår et partnerskab med en allerede etableret reder og fisker fra dennes fartøjer.

Ud over de økonomiske barrierer ved at gå ind i fiskeriet lader det også til, at fascinationen af livsstilen er forsvundet blandt de unge. Nogen vil hævde, at der har været alt for megen negativ omtale af problemerne i fiskerierhvervet – i lighed med landbruget. Men problemerne skal jo omtales, hvad enten det drejer sig om økonomirelaterede eller miljømæssige problemer. På samme måde som man i øjeblikket ser en del yngre mennesker, der tiltrækkes af det økologiske jordbrug, bør man arbejde for at gøre det tiltrækkende at blive økologisk fisker; unge, der vil have et udfordrende erhverv i samklang med naturen, hvor man samtidig skaber sin egen identitet som forkæmper for naturskånsomhed. Derfor er det også nødvendigt med en fiskeriskole, der ikke tager storskala-trawlfiskeri som en given sag.

I et forsøg på at sikre kvoterne i kystfiskeriet og give nye fiskere lettere adgang giver den netop vedtagne kystfiskerordning fra 2017 mulighed for, at fartøjer under 15 meter kan låse deres fiskerettigheder og kapacitet fast i et beskyttet segment[156]. Det be-

tyder, at fiskerettigheder og kapacitet ikke kan opkøbes af andre fiskere end ejere af fartøjer under 15 meter, der også har låst deres rettigheder i den beskyttede ordning. Som belønning for at låse fiskerettigheder og kapacitet fast får fiskerne adgang til en gratis pulje af fisk, svarende til en landingsværdi på 40 millioner fordelt på de forskellige arter og farvandsområder. Hvorvidt den nye kystfiskerordning vil bidrage til at lette generationsskiftet eller tiltrække nye til kystfiskeriet er endnu uvist.

BOKS 15 · ANBEFALING:
FORSKNING OG UDDANNELSE, DER MULIGGØR MADSUVERÆNITET

Forum for Madsuverænitet mener, at universiteterne igen skal have ubetinget akademisk frihed til universitetets forskere og lærere, og at de studerende skal have mulighed for personlig udvikling gennem undervisning baseret på fri og uafhængig forskning. Forskningsbaseret myndighedsbetjening bør derfor afskaffes som opgave for universiteterne, og forskning skal tilgodese det fælles bedste og ikke kun industrien.

Endvidere mener Forum for Madsuverænitet, at agroøkologi skal integreres i jordbrugs- og fiskeriforskning, og at alle jordbrugs- og fiskeriuddannelser skal inkludere undervisning om regenerativt jordbrug og naturskånsomt fiskeri. Økologisk jordbrug skal være obligatorisk i jordbrugsuddannelserne, og de skal indeholde mindst en skoleperiode om regenerativt jordbrug. Det bør desuden være muligt at vælge en uddannelse specifikt inden for regenerativt jordbrug eller naturskånsomt fiskeri, eksempelvis gennem etableringen af en ny uddannelsesinstitution.

6. KONKLUSION OG SAMLEDE ANBEFALINGER

Der er ingen tvivl om, at fødevaresystemerne i Danmark, Europa og resten af verden ikke fungerer. De formår ikke at brødføde verden, slider på ressourcerne og skaber rigdom for de få, mens producenterne har mistet kontrollen over og adgangen til ressourcerne. I denne publikation har vi forsøgt at tage skridtet videre fra den konstatering og undersøge, hvilke forandringer der skal til for at opnå demokratisk kontrol med madproduktionen, genetablere ejerskabsforhold, der medfører, at producenterne har kontrol med den danske madproduktion. Og hvilke forandringer der skal til for at genskabe en produktion, der ikke ødelægger det fysiske grundlag eller undergraver andre befolkningers eller fremtidige generationers mulighed for at producere sund og tilstrækkelig mad. Kort sagt har vi forsøgt at opstille et alternativ til det nuværende fødevaresystem.

I publikationen argumenterer vi for, at begrebet madsuverænitet, som er opstået i det Globale Syd, også er en relevant ramme for fremtiden for den danske madproduktion såvel på land som på havet. Begrebet er centralt også i vores del af verden, da producenter og forbrugere i høj grad har mistet den demokratiske kontrol med fødevareproduktionen i et system, som ikke formår at forsyne os med sund og tilstrækkelig mad uden at ødelægge natur og miljø. Der er derfor tre forudsætninger for madsuverænitet, som på nuværende tidspunkt ikke er til stede i Danmark:

- Det fysiske grundlag for produktion af mad skal ikke underminers, men genopbygges
- Ejerskab over og adgangen til ressourcerne skal være under demokratisk kontrol
- Demokratiet skal være velfungerende.

Som vist i publikationen betyder det i praksis i Danmark anvendelse af agroøkologiske produktionsmetoder og et mindsket forbrug, som skal holde os inden for de planetære grænser og genopbygge naturressourcerne. Det kræver korte produktionskæder og etablering af lokale og småskala-fødevaresystemer, så ejerskabet over ressourcerne er på producenternes hænder i stedet for på få investorers. Det vil være essentielt at ændre EU's politik på jordbrugs- og fiskeriområdet for at sætte gang i denne udvikling bl.a. gennem reformerede støtteordninger. Samtidig må international og bilateral handel tilgodese småskala-producenterne og ikke transnationale virksomheder gennem privilegerede rettigheder, ligesom spekulation i fødevarer skal stoppes. Ikke mindst må politiske processer og forskning i EU såvel som i Danmark demokratiseres og befries fra industriens interesser.

Med madsuverænitet ønsker vi et system, som ikke er koncentreret om produktionen af fødevarer, der handles og spekuleres i på globale markeder til fordel for børshandlere og kortsigtet profit. Med madsuverænitet vil vi sætte producenterne i centrum og sikre deres kontrol over og adgang til ressourcerne. Madsuverænitet i Danmark skal baseres på globalt udsyn, der garanterer, at produktion og forbrug i Danmark ikke underminerer andre regioners og befolkningers mulighed for madsuverænitet. I publikationen anbefaler Forum for Madsuverænitet en række skridt for at opnå madsuverænitet i Danmark. Disse anbefalinger følger herunder.

PRODUKTION AF SUND OG TILSTRÆKKELIG MAD

Vi bør basere den danske landbrugsproduktion på agroøkologiske metoder, øget lokal afsætning og en kostsammensætning for danskerne, der er i overensstemmelse med de nye, nordiske næringsanbefalinger.

En sådan kost indeholder:
- Meget mindre kød
- Mere frugt, grøntsager og bælgfrugter
- Mere lokalt produceret og sæsonbaseret.

Maden skal fremstilles uden:
- Pesticider
- Kunstgødning
- Antibiotika
- Tungmetaller.

En kostsammensætning i Danmark, der følger de nye, nordiske kostanbefalinger, vil kunne produceres på ca. halvdelen af det nuværende landbrugsareal og frigøre den anden halvdel enten til natur eller til madproduktion til andre lande, der ikke kan brødføde sin befolkning. Uanset hvad de frigivne arealer kan og skal bruges til, må vi ophøre med at producere til et overforbrug. Der findes på nuværende tidspunkt ikke klar viden om, hvorvidt forbruget af fisk i kostanbefalingerne kan opfyldes på bæredygtig vis.

En måde at understøtte de ønskede ændringer i kostsammensætningen kan være at beskatte animalske produkter og fisk fra de øverste led i fødekæden, så varernes priser til forbrugerne afspejler omkostningerne for hele samfundet (forurening, drivhusgasser, m.m., de såkaldte eksternaliteter) som følger af produktionen.

ET REGENERATIVT JORDBRUG

Landbrug i Danmark skal omstilles til regenerativt jordbrug, som genopbygger naturgrundlaget for jordbrugsproduktion, først og fremmest jorden og biodiversiteten.

Regenerativt jordbrug er komplekst, multifunktionelt og kundskabsintensivt. Det kan bedrives med godt landmandskab og med en blanding af traditionelle afgrøder og dyrkningssystemer og moderne metoder tilpasset den regenerative tankegang.

Vigtige aspekter af regenerativt jordbrug er at:

- lukke næringsstoffernes kredsløb
- lagre kulstof i jorden
- mindske erosion
- genskabe biodiversiteten, inklusive mikrofauna, over og i jorden.

Praktikker omfatter:

- kompostering
- øget brug af efterafgrøder og sædskifte
- større variation af afgrøder, diversificering af landskabet og mindre effektiv bekæmpelse af ukrudt til gavn for biodiversitet
- at planterester som for eksempel halm ikke bruges til bioenergi og agrobrændstoffer, men i stedet efterladeles eller nedmuldes for at opbygge jordens organiske materiale
- reduceret jordbearbejdning med små, lette landbrugsmaskiner
- brug af flerårige frem for etårige afgrøder
- brug af naturlige, lokale ressourcer frem for eksterne inputs
- ingen brug af kunstgødning, men i stedet brug af staldgødning, grøngødning med bælgfrugter og planterester
- ingen brug af sprøjtegifte, men i stedet brug af biologisk kontrol af skadedyr, ved at skabe habitat for deres naturlige fjender eller etablere samdyrkningssystemer, der frastøder eller forhindrer skadedyret i at nå afgrøden

ET NATURSKÅNSOMT FISKERI

Det danske fiskeri bør omstilles til et naturskånsomt fiskeri, der bruger passive fiskerimetoder og dermed også ca. halvt så meget brændstof per kg fanget fisk sammenlignet med de aktive metoder i storskala-fiskeri.

Passive fiskeriformer inkluderer:

- (ned)garn
- kroge (langliner)
- pilkemaskiner
- bundgarn
- ruser
- tejner
- snurrevodsfiskeri.

Disse metoder er desuden ofte langt mere selektive end de aktive metoder og bidrager derfor mindre til udsmidet af fisk.

For at fremme et naturskånsomt fiskeri er det dog vigtigt at udvikle mere selektive redskaber og iværksætte andre tiltag for at nedbringe mængden af fisk, der smides ud igen.

LOKALE FØDEVARESTRATEGIER

Der er behov for lokale initiativer, både i forhold til iværksætteri og større samarbejde om den lokale fødevareforsyning. Lokalsamfund må organisere sig og indgå strategiske partnerskaber på både nationalt og internationalt niveau og opfylde nedenstående kriterier:

- Forankringen i lokalsamfundet er solid og levende, og det afspejler sig i den valgte strategi, eksempelvis ved at alle sociale grupper er repræsenteret.
- Strategien skal inkludere den private sfære og omfatte både markeds- og ikkemarkedsaktiviteter.
- Aktørerne i den lokale madforsyning skal forbinde sig tættere og bredere med forbrugerne, end det er muligt i rene markedssammenhænge.
- En strategi skal hjælpe med til at opbygge relationer med gensidig tillid og ansvar for fællesskabet, som inkluderer sund mad for alle, god naturforvaltning og godt landmandskab.
- Den lokale viden og de lokale ressourcer skal bringes i spil til gavn for lokal økonomi, samfund og miljø. Det handler om at opbygge en fælles pulje af ressourcer og viden.
- Strategien bør udtrykke en refleksiv lokalisme, der ikke betragter alt lokalt som helligt, men har et globalt udsyn. Dette for at undgå en alt for defensiv lokalisme, hvor lokalsamfundet isolerer sig, afbryder forbindelser og udelukkende satser på selvforsyning.
- En refleksiv lokalisme søger relationer på alle planer og niveauer og har blikket både på bæredygtig forvaltning af egne fælles ressourcer (»fælleden«) og på globale klimaforandringer og global fødevareusikkerhed.

GENOPRETTELSE AF DEMOKRATISK KONTROL MED LANDBRUGSJORD

Landbrugsjord skal betragtes som den begrænsede ressource, jord vitterligt er, i stedet for at være genstand for spekulation i jordprisernes op- og nedture. Landmanden skal have ret til hele udbyttet af sin arbejdsindsats, men han eller hun skal ikke nød-

vendigvis kunne hverken tjene eller tabe penge på de stigninger eller fald i prisen på jord, som skyldes samfundsudviklingen. For at genoprette demokratisk kontrol med landbrugsjord i Danmark bør vi:

- Etablere en statslig jordbrugerfond, som kan købe fallerede landbrugsejendomme og udstykke og forpagte dem, eksempelvis til unge jordbrugere, som kan købe ejendommen af fonden, når fonden og han eller hun har set, at den pågældende er klar til opgaven.
- Forlange, at staten hurtigst muligt registrerer og offentliggør registreringen af udenlandske landmænds og selskabers opkøb af dansk landbrugsjord.
- Indføre, at ejerskab til dansk landbrugsjord forudsætter bopælspligt for at forhindre, at aktieselskaber og pensionsfonde, hvis formål er overskud til aktionærerne snarere end at bedrive landbrug, kan købe landbrugsjord i Danmark.
- Tillade forbrugereje eller andelseje, der kan muliggøre unge jordbrugeres etablering via investeringer, der ikke skal give økonomisk udbytte til investorerne.
- Gennemføre en jordreform, som indebærer udstykning af store bedrifter for at understøtte småskala-produktion.
- Genindføre små landmænds fortrinsstilling til naboens jord, når naboen vil sælge den. At købe tilgrænsende jord er god arrondering, mens køb hvor som helst er dårlig arrondering, fordi gårdens jordstykker kommer til at ligge langt, evt. mange kilometer, fra hinanden.
- Stoppe danske aktieselskabers investeringer i landbrug i andre lande.
- Yde uddannelsesmæssig og økonomisk støtte til unge danske kvinders og mænds indtræden i jordbruget som selvstændige jordbrugere.
- Overveje fuld grundskyld i Danmark for at modvirke kapitaliseringen af jordpriser, det vil sige en årlig og fuldstændig beskatning af det økonomiske afkast, man har ved at eje et stykke jord.

GENOPRETTELSE AF DEMOKRATISK KONTROL OVER LANDBRUGSRESSOURCER

Ifølge europæisk lovgivning er det ikke muligt at patentere helt almindelige frø, planter, dyr og forædlingsprocesser, men lovgivningen er gennem de seneste årtier gradvist blevet udhulet. Forum for Madsuverænitet ønsker en præcisering af lovgivningen, så det står helt klart, at hverken planter, dyr eller biologiske forædlingsprocesser kan ejes af virksomheder eller privatpersoner. Vi skal alle have lige mulighed for at anvende og videreudvikle de planter og dyr, der til enhver tid måtte være til stede, så vi på den måde kan udvikle de bedste og mest klimatilpassede afgrøder og husdyr, og derigennem sikre mad til alle i fremtiden. Ydermere anbefaler vi, at fusioner, der leder til øget markedsmonopolisering af ressourcer, skal forbydes.

GENOPRETTELSE AF DEMOKRATISK KONTROL MED HAVET

Forum for Madsuverænitet anbefaler, at systemet med fartøjskvoteandele (FKA) med omsættelige kvoter afskaffes, så fiskerettighederne leveres tilbage til samfundet og staten. I stedet skal adgangen til fiskeriet styres af et ikkeomsætteligt licenssystem.

Så længe fiskeri i Danmark styres af et kvotesystem, skal det naturskånsomme kystfiskeri fremmes gennem etableringen af en kystkvotefond for skånsomt kystfiskeri. Kvoterne i fonden skal ejes af staten og fordeles ligeligt til fiskere gennem en producentorganisation. Men i sidste ende skal de naturskånsomme kystfiskere have ret til frit fiskeri – dog med nogle tekniske bevaringsforanstaltninger såsom krav til fangstredskabernes indretning.

EN RETFÆRDIG HANDEL

Et retfærdigt handelssystem skal være miljømæssigt bæredygtigt, komme lokale producenter til gode og være socialt retfærdigt i et globalt perspektiv. Det forudsætter:

- Større lokal sammenhæng mellem produktion og forbrug, hvilket kan skabe og understøtte lokale (fødevare)økonomier.
- I det omfang der handles globalt, skal direkte handel mellem producent(grupper) og forbrugergrupper tilstræbes, så forbrugerne har fuldt kendskab til produktionen, og producenterne kan opnå en god pris.
- Fødevarepriserne skal afspejle varernes reelle omkostninger og medtage miljømæssige og sociale eksternaliteter.
- Eksportsubsidier og direkte produktions- eller hektarstøtte skal udfases i alle former, hvilket skal være med til at modvirke dumping af fødevarepriser.

Landbrugs- og fødevaresektoren skal undtages fra WTO og bilaterale handels- og investeringsaftaler, ligesom spekulation i fødevarer og land skal forbydes gennem regulering af finanssektoren. Det indebærer, at (de)reguleringssamarbejder ikke

skal være en del af handelsaftaler, og at investeringsbeskyttelse med privilegerede rettigheder til investorer skal stoppes. I stedet bør handelsaftaler bygge på de igangværende FN-forhandlinger om en bindende menneskerettighedstraktat, der indfører bindende regler for virksomhederne angående menneskerettigheder.

Både det finansielle system og selve produktionen af varer bør reguleres, hvis vi vil sikre produktion af sunde, miljøvenlige og socialt retfærdige fødevarer. Det indebærer indførelse af fuldstændig gennemsigtighed i investeringerne, tilsyn og sanktioner. Finanssektoren bør servicere den reelle økonomi (producenter og forbrugere) – ikke omvendt. Fødevare- og råvaremarkedet bør reguleres for at undgå, at priserne manipuleres af investorer.

EU KAN BIDRAGE TIL ET BEDRE DANSK JORDBRUG

Den aktuelle EU-landbrugsstøtteordning (2014-2020) skal implementeres på en bedre måde i Danmark ved at:

- Overføre 15% af midlerne i Søjle 1 til Søjle 2 med henblik på grønne og sociale formål, lokal madproduktion og udvikling i landdistrikterne.
- Udnytte såvel EU's omfordelingsordning som EU's ordning for særlig støtte til små landmænd helt og fjerne kravet om, at producenter skal have et areal på mindst 2 hektar for at opnå støtte.

Den fælleseuropæiske landbrugspolitik fra 2020 skal udformes sådan, at de penge, som medlemsstaterne indbetaler til EU, udbetales til landmænd, som driver landbrug i overensstemmelse med befolkningens ønsker om sund og tilstrækkelig mad, som er produceret uden at skade naturen og menneskene i og uden for Europa. Det vil sige, at:

- Den direkte landbrugsstøtte per hektar skal udfases over flere år.
- Pengene ikke skal kunne anvendes til støtte for landbrugseksport.
- Støttemidler udbetales så gennemskueligt og ubureaukratisk som muligt efter principperne i den nuværende Søjle 2. Det vil sige, at de målrettes beskyttelse af natur og miljø, fremme af god jordbrugspraksis (økologisk eller så økologisk som muligt) og fremme af lykke og velfærd ved bosætning på landet. Herved sikres også en efterlevelse af princippet om »public money for public goods«.

EU'S FISKERIPOLITIK

Danmark bør implementere EU's programmer til støtte for det passive kystfiskeri. Det er uholdbart, at EU's fiskekvoter fastsættes gennem en politisk proces, der tager mere hensyn til nationale, økonomiske interesser end til, hvad der er bæredygtigt i forhold til de enkelte fiskebestande. Processen i EU bør derfor reformeres, så fokusset flyttes tilbage på det, som fiskekvoterne egentlig handler om – nemlig at sikre fremtidens fiskebestande.

POLITISK PRAKSIS SKAL SIKRE DEMOKRATISK KONTROL

Folketinget er kernen i det danske demokrati, og Folketinget skal informeres sandfærdigt, hvis det skal tjene den danske befolkning. Adskillige gange over de seneste par år har det vist sig, at den demokratiske kontrol med den danske madproduktion ikke fungerer, da folketinget ikke er blevet redeligt informeret om vigtige, jordbrugspolitiske spørgsmål, selv om sådanne spørgsmål har været klart belyst, overvejende ved arbejde udført på universiteterne.

Forum for Madsuverænitet kræver, at ministre og deres embedsmænd, uden undtagelse, skal informere Folketinget sandfærdigt og fyldestgørende, herunder om universiteternes analyser, vurderinger og eventuelle anbefalinger.

FORSKNING OG UDDANNELSE, DER MULIGGØR MADSUVERÆNITET

På trods af at universiteters opgave er at undervise baseret på uafhængig forskning, betragtes et tæt samarbejde mellem universiteterne og industrien i dag som ønskværdigt, og uden at dette rejser bekymringer for forskningens uafhængighed. Ud over betingelserne for forskning er jordbrugsuddannelserne af største betydning for det danske jordbrugs retning. Ligesom i det politiske domineres disse uddannelser af specialiseret industrijordbrug, både i idégrundlag og indhold.

Forum for Madsuverænitet mener, at hvis forskning og uddannelser skal muliggøre madsuverænitet, bør følgende forhold opfyldes:

- Universiteterne skal igen have ubetinget akademisk frihed til universitetets forskere, og lærernes undervisning skal baseres på fri og uafhængig forskning.

- Forskningsbaseret myndighedsbetjening skal afskaffes som opgave for universiteterne. Forskning skal tilgodese det fælles bedste og ikke kun industrien.
- Agroøkologi skal integreres i jordbrugs- og fiskeriforskning.
- Alle jordbrugs- og fiskeriuddannelser skal inkludere undervisning om regenerativt jordbrug og naturskånsomt fiskeri.
- Økologisk jordbrug skal være obligatorisk i jordbrugsuddannelserne, og uddannelserne skal indeholde mindst en skoleperiode om regenerativt jordbrug.
- Det bør være muligt at vælge en uddannelse specifikt inden for regenerativt jordbrug eller naturskånsomt fiskeri, eksempelvis gennem etableringen af en ny uddannelsesinstitution.

REFERENCER

1 Altieri, M.A. & Nicholls, C.I. (2005). *Agroecology and the Search for a Truly Sustainable Agriculture*. Tilgængelig på http://www.agroeco.org/doc/agroecology-engl-PNUMA.pdf; Jacquet, J. & Pauly, D. (2008). Funding Priorities: Big Barriers to Small-Scale Fisheries. *Conservation Biology, 22*(4), 832–835.

2 FAO (2014). *The State of Food and Agriculture 2014 in Brief. Innovation in family farming*. Tilgængelig på http://www.fao.org/3/a-i4036e.pdf

3 IAASTD (2008). *Agriculture at a Crossroads. Global Report*. Tilgængelig på http://www.fao.org/fileadmin/templates/est/Investment/Agriculture_at_a_Crossroads_Global_Report_IAASTD.pdf

4 Se f.eks. De Schutter, O. (2010). Human Rights Council. Sixteenth session. Agenda item 3. *Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development.* Tilgængelig på http://www.srfood.org/images/stories/pdf/officialreports/20110308_a-hrc-16-49_agroecology_en.pdf

5 FAO (2005) FAO technical guidelines for responsible fisheries 10. *Increasing the contribution of small-scale fisheries to poverty alleviation and food security.* Tilgængelig på ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/008/a0237e/a0237e00.pdf

6 FAO (2016). *The State of World Fisheries and Aquaculture 2016. Contributing to food security and nutrition for all*. Tilgængelig på http://www.fao.org/3/a-i5555e.pdf

7 La Via Campesina (2011). *World Food Sovereignty Day "Big business has failed – We small farmers can feed the world"*. Tilgængelig på https://viacampesina.org/en/index.php/main-issues-mainmenu-27/food-sovereignty-and-trade-mainmenu-38/1100-world-food-sovereignty-day-big-business-has-failed-we-small-farmers-can-feed-the-world

8 Nyéléni Forum for Food Sovereignty (2007). *Declaration of Nyéléni*. Tilgængelig på https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf

9 Wezel, A., Bellon, S., Doré, T.,Francis, C. Vallod, D. & David, C. (2009). Agroecology as a Science, a Movement and a Practice. A Review. *Agronomy for Sustainable Development.* Vol. 29, ss. 503–515.

10 Francis, C., Lieblein, G., Gliessman, S., Breland, T. A., Creamer, N., Harwood, R., Salomonsson, L., Helenius, J., Rickerl, D., Salvador, R., Wiedenhoeft, M., Simmons, S., Allen P., Altieri, M., Flora, C., & Poincelot, R. (2003). Agroecology: the ecology of food systems. *Journal of Sustainable Agriculture.* Vol. 22, ss. 99–118.

11 Altieri, M.A. & Nicholls, C.I. (2005). *Agroecology and the Search for a Truly Sustainable Agriculture. Kap. 2: Agroecology: Principles and strategies for designing sustainable agriculture*. Tilgængelig på http://www.agroeco.org/doc/agroecology-engl-PNUMA.pdf

12 Altieri, M. A. & Toledo, V.M. (2011). The agroecological revolution in Latin America: rescuing nature, ensuring food sovereignty and empowering peasants. *Journal of Peasant Studies.* Vol. 38(3), ss. 587-612; Rosset, P.M. & Martinez-Torres, M.A. (2013). *La Via Campesina and Agroecology*. Tilgængelig på: https://viacampesina.org/en/index.php/publications-mainmenu-30?start=60

13 Gliessman, S. (2007). *Agroecology: The ecology of food systems*. Boca Raton: CRC Press. ss. 291-292; Rosset, P.M. & Martinez-Torres, M.A. (2013). *La Via Campesina and Agroecology*. Tilgængelig på: https://viacampesina.org/en/index.php/publications-mainmenu-30?start=60

14 Ibid.

15 World Forum of Fisher Peoples (2015). *Agro-ecology and small-scale fisher peoples*. Tilgængelig på http://worldfishers.org/2015/03/10/agro-ecology-small-scale-fisher-peoples; The International Planning Committee for Food Sovereignty (2015). *Declaration of the international forum for agroecology*, Nyéléni, Mali, 27 February 2015. Tilgængelig på: http://www.foodsovereignty.org/wp-content/uploads/2015/02/Download-declaration-Agroecology-Nyeleni-2015.pdf

16 Wezel, A., Bellon, S., Doré, T.,Francis, C. Vallod, D. & David, C. (2009). Agroecology as a Science, a Movement and a Practice. A Review. *Agronomy for Sustainable Development.* Vol. 29, ss. 503–515.

17 Altieri, M. A. & Toledo, V.M. (2011). The agroecological revolution in Latin America: rescuing nature, ensuring food sovereignty and empowering peasants. *Journal of Peasant Studies.* Vol. 38(3), ss. 587–612; Ferguson, B.G. & Morales, H. (2010). Latin American Agroecologists Build a Powerful Scientific and Social Movement. *Journal of Sustainable Agriculture*. Vol. 34(4), ss. 339–341.

18 Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, S., Lambin, E., Lenton, T., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H-J., Nykvist, B., de Wit, C., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P., Costanza, P., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R., Fabry, J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P & Foley, J. (2009). Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. *Nature*. Vol. 461, ss. 472–475; Steffen, W., Richardson, K., Rockström, J., Cornell, S.E., Fetzer, I., Bennett, E.M., Biggs, R., Carpenter, S.R., de Vries, W., de Wit, C.A., Folke, C., Gerten, D., Heinke, J., Mace, G.M., Persson, L.M., Ramanathan, V., Reyers, B., & Sörlin, S. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science.* Vol. 347(6223), ss. 1–10.

19 Ibid.

20 Tubiello, F.N., Salvatore M., Cóndor Golec, R.D., Ferrara, A., Rossi ,S., Biancalani, R., Federici, S., Jacobs, H. & Flammini, A. (2014). *Agriculture, Forestry and Other Land Use Emissions by Sources and Removals by Sinks, 1990-2011 Analysis.* FAO Statistics Division Working Paper Series ESS/14-02. Tilgængelig på: http://www.fao.org/docrep/019/i3671e/i3671e.pdf. Se også: http://www.fao.org/news/story/en/item/216137/icode/

21 IAASTD (2009). *Agriculture at a crossroads. Synthesis report.* Tilgængelig på http://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/7862

22 Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, S., Lambin, E., Lenton, T., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H-J., Nykvist, B., de Wit, C., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P., Costanza, P., Svedin, U., Falkenmark, M., Karlberg, L., Corell, R., Fabry, J., Hansen, J., Walker, B., Liverman, D., Richardson, K., Crutzen, P & Foley, J. (2009). Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. *Nature*. Vol. 461, ss. 472–475.

23 Altieri, M.A. & Nicholls, C.I. (2005). *Agroecology and the search for a truly sustainable agriculture*. Tilgængelig på: http://www.agroeco.org/doc/agroecology-engl-PNUMA.pdf

24 Schutter, L.d, & Lutterm S. (2016). *The True Cost of Consumption. The EU's Land Footprint.* Friends of the Earth Europe.

25 Miljø og Fødevareministeriet (2010). *Aftale mellem Regeringen og Dansk Folkeparti om Grøn Vækst 2.0*, Tilgængelig på http://mst.dk/media/mst/67080/gr%C3%B8nv%C3%A6kst2.pdf

26 Foley, J.A, Ramankutty, N., Brauman, K.A., Cassidy, E.S., Gerber, J.S., Johnston, M., Mueller, N.D., O'Connell, C., Ray, D.K,. West, P.C., Balzer, C., Bennett, E.M., Carpenter, S.R., Hill, J., Monfreda, C., Polasky, S., Rockström, J., Sheehan, J., Siebert, S., Tilman, D., &. Zaks, D.P.M. (2011). Solutions for a cultivated planet. *Nature*. Vol. 478, ss. 337–342.

27 Nordic Council of Ministers (2014). Nordic Nutrition Recommendations 2012 – *Integrating nutrition and physical activity*. Nordisk Ministerråd. Tilgængelig på: https://www.norden.org/en/theme/former-themes/themes-2016/nordic-nutrition-recommendation/nordic-nutrition-recommendations-2012

28 Wiseman, M. (2008). The second World Cancer Research Fund/American Institute for Cancer Research expert report. Food, nutrition, physical activity, and the prevention of cancer: a global perspective. *Proc Nutr Soc.* Vol. 67(3), ss. 253–256.

29 Fagt, S. & Færgeman, O. (2010). *Danskernes kost fra 1850 til 2008. Menneskets Ernæring*. Copenhagen: Munksgaard, ss. 553–568.

30 Karlsson, J., Röös, E., Sjunnestrand, T., Carlsson, G., Patel, M. (2017). *Future Nordic Diets.* Endnu ikke offentliggjort; vil blive tilgængelig på www.noah.dk

31 FAO (2016). *The State of World Fisheries and Aquaculture 2016. Contributing to food security and nutrition for all.* Tilgængelig på http://www.fao.org/3/a-i5555e.pdf

32 FAO (2011). *Global food losses and food waste – Extent, causes and prevention.* Tilgængelig på http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf

33 Landbrug & Fødevarer (2015). *Madspild i Danmark. Et overblik over undersøgelser og igangværende projekter om madspildet i Danmark.* Tilgængelig på http://www.lf.dk/~/media/lf/tal-og-analyser/forbrug-og-detail/madspild-i-danmark.ashx

34 Landbrug & Fødevarer (2013). *Markedsundersøgelse. Danskernes madspild af forskellige fødevarer.* Tilgængelig på http://www.stopspildafmad.dk/madspildsanalyse.pdf

35 Landbrug & Fødevarer (2015). *Madspild i Danmark. Et overblik over undersøgelser og igangværende projekter om madspildet i Danmark.* Tilgængelig på http://www.lf.dk/~/media/lf/tal-og-analyser/forbrug-og-detail/madspild-i-danmark.ashx

36 Miljøstyrelsen (2014). *Begræns madspild i detailhandlen*. Tilgængelig på http://www2.mst.dk/Udgiv/publikationer/2014/07/978-87-93178-76-2.pdf

37 Concito (2011). *Det skjulte madspild. Kortlægning og handlingskatalog*. Tilgængelig på http://mfvm.dk/fileadmin/user_upload/FVM.dk/Dokumenter/Landbrug/Indsatser/Madspild/DetSkjulteMadspild_rapport.pdf

38 WHO (2003). Global and regional food consumption patterns and trends. I: *Diet, nutrition and the prevention of chronic diseases: report of a joint WHO/FAO expert consultation, Geneva, 28 January – 1 February 2002. WHO technical report series 916*. Tilgængelig på http://www.fao.org/docrep/x8200e/x8200e03.htm

39 FAO (2000). Undernourishment around the world. I: *Food insecurity: when people live with hunger and fear starvation. The state of food insecurity in the world 2000.* Tilgængelig på ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/x8200e/x8200e00.pdf

40 FAO (2011). *Global food losses and food waste – Extent, causes and prevention*. Tilgængelig på http://www.fao.org/docrep/014/mb060e/mb060e00.pdf

41 Kjeldsen-Kragh, S. (2015). Landbruget betyder forsvindende lidt for dansk økonomi. *Information.* 15 Oktober 2015.

42 Nordic Council of Ministers (2014). Nordic Nutrition Recommendations 2012 – *Integrating nutrition and physical activity*. Nordisk Ministerråd. Tilgængelig på: https://www.norden.org/en/theme/former-themes/themes-2016/nordic-nutrition-recommendation/nordic-nutrition-recommendations-2012

43 Karlsson, J., Röös, E., Sjunnestrand, T., Carlsson, G., Patel, M. (2017). *Future Nordic Diets.* Endnu ikke offentliggjort; vil blive tilgængelig på www.noah.dk

44 Antman, A., Brubæk, S., Andersen, B.H., Lindqvist, K., Markus-Johansson, M., Sørensen, J. & Teerikangas, J. (2015). *Nordic agriculture air and climate. Baseline and system analysis report.*

45 Lundsgaard, R., Nygaard, T., Damm, B.I., Fenger, N.A. & Holmstrup, G. (2015). *Sådan ligger landet – tal om landbruget 2014*. Danmarks Naturfredningsforening og Dyrenes Beskyttelse.

46 Schjønning, P., Heckrath, G. & Christensen, B.T. (2009). *Threats to Soil Quality in Denmark*. Faculty of Agricultural Sciences, Aarhus University. Contract No.: DJF Report Plant Science No. 143.

47 Andersen, B.H., Sørensen, J. (2017). *Landbruget belaster klimaet mere end mange tror.* NOAH. Tilgængelig på xxx

48 Schjønning, P., Heckrath, G. & Christensen, B.T. (2009). *Threats to Soil Quality in Denmark*. Faculty of Agricultural Sciences, Aarhus University. Contract No.: DJF Report Plant Science No. 143.

49 Andersen, B.H., Sørensen, J. (2017). *Landbruget belaster klimaet mere end mange tror*. NOAH. Tilgængelig på https://noah.dk/materiale/landbruget-belaster-klimaet-mere-end-mange-tror

50 Verheijen, F.G.A., Jones, R.J.A., Rickson, R.J. & Smith, C.J. (2009). Tolerable versus actual soil erosion rates in Europe. *Earth-Science Reviews.* Vol. 94, ss. 23–38.

51 Schjønning, P., Heckrath, G. & Christensen, B.T. (2009) *Threats to Soil Quality in Denmark*. Faculty of Agricultural Sciences, Aarhus University. Contract No.: DJF Report Plant Science No. 143.

52 Verheijen F.G.A., Jones R.J.A., Rickson R.J. & Smith, C.J. (2009). Tolerable versus actual soil erosion rates in Europe. Earth-Science Reviews. Vol. 94, ss. 23–38.

53 Bak J.L., Jensen J. & Larsen M.M. (2015). *Belysning af kobber- og zinkindholdet i jord.* Nationalt Center for Miljø og Energi, Aarhus Universitet, Contract No.: 159.

54 Cleland, E. E. (2011). Biodiversity and Ecosystem Stability. *Nature Education Knowledge.* Vol. 3(10), s.14.

55 Göteborgs Universitet (2011). Biodiversity leads to higher productivity. *ScienceDaily.* Tilgægnelig på https://www.sciencedaily.com/releases/2011/03/110321183015.htm

56 Axelsen, J. A., Enkegaard, A., Strandberg, B., Kryger, P. & Sørensen, P. B. (2011). *Bestøvningsforhold og –behov i dyrkede afgrøder*. Danmarks Miljøundersøgelser, Aarhus Universitet. 47 sider – Faglig rapport fra DMU nr. 832. Tilgængelig på http://www.dmu.dk/Pub/FR832.pdf

57 Strandberg, B., Axelsen, J. A., Kryger, P., Enkegaard, A. 2011: *Bestøvning og biodiversitet.* Danmarks Miljøundersøgelser, Aarhus Universitet. 86 sider – Faglig rapport fra DMU nr. 83. Tilgængelig på http://www.dmu.dk/Pub/FR831.pdf

58 Kilder til dette afsnit: Andersen, B.H., Sørensen, J. (2017). *Landbruget belaster klimaet mere end mange tror.* NOAH. Tilgængelig på Schjønning, P., Heckrath, G. & Christensen, B.T. (2009). *Threats to Soil Quality in Denmark*. Faculty of Agricultural Sciences, Aarhus University. Contract No.: DJF Report Plant Science No. 143.

59 Kutsch, W.L., Bahn, M. Heinemeyer, A. (Editors) (2009*). Soil Carbon Dynamics – An Integrated Methodology.* Cambridge University Press

60 Bager, F., Birk, T., Høg, B.B., Jensen, L.B., Jensen, A.N., Knegt Ld. & Korsgaard, H. (2015). *Danmap 2014 – Use of antimicrobial agents and occurrence of antimicrobial resistance in bacteria from food animals, food and humans in Denmark*. Statens Serum Institut.

61 Austin, D.J., Kristinsson, K.G. & Anderson, R.M. (1999). The relationship between the volume of antimicrobial consumption in human communities and the frequency of resistance. *Proc Natl Acad Sci USA*. Vol. 96(3), ss. 1152–1156.

62 Rigsrevisionen (2015). *Beretning til Statsrevisorerne om Fødevareministeriets indsats mod husdyr-MRSA*. http://www.rigsrevisionen.dk/media/2064820/foedevareministeriets-indsats-mod-husdyr-mrsa.pdf

63 Rodale Institute (2014). *Regenerative Organic Agriculture and Climate Change. A Down-to-Earth Solution to Global Warming*. Tilgængelig på https://rodaleinstitute.org/regenerative-organic-agriculture-and-climate-change; Magdoff & Van Es, (2009). *Building Soils For Better Crops – Sustainable Soil Management*, 3. udgave. Tilgængelig på http://www.sare.org/Learning-Center/Books/Building-Soils-for-Better-Crops-3rd-Edition

64 Pimentel, D., Hepperly, P., Hanson, J. Douds, D. & Seidel, R. (2007). Environmental, Energetic, and Economic Comparisons of Organic and Conventional Farming Systems. *BioScience*, vol. 55(7), ss. 573–582.

65 Malezieux, E., Crozat, Y., Dupraz, C., Laurans, M., Makowski, D., Ozier-Lafontaine, H., Rapide, B., de Tourdonnet, S. & Valantin-Morison, M. (2009). Mixing plant species in cropping systems: concepts, tools and models. A review. *Agronomy for Sustainable Development.* Vol. 29, ss. 43–62; Hauggaard-Nielsen, H., Ambus, P. & Jensen, E.S. (2001). Interspecific Competition, N Use and Interference With Weeds in Pea-Barley Intercropping. *Field Crops Research*. Vol. 70, ss. 101–109.

66 Porcel, M., Sjöberg, P. Swiergiel, W., Dinwiddie, R., Rämert, B. & Tasin, M. (2015). Mating disruption of Spilonota ocellana and other apple orchard tortricids using a multispecies reservoir dispenser. *Pest Management Science*. Vol. 71, ss. 562–570.

67 Det GrønneKontaktudvalg (2012). *Danmarks natur frem mod 2020 – om at stoppe tabet af biologisk mangfoldighed*. http://www.naturbeskyttelse.dk/wp-content/Danmarks_natur_frem_mod_2020.pdf

68 Danmarks Fiskeriforening Producent Organisation (n.d.). *Fartøjer*. Tilgængelig på http://fiskeriforening.dk/om-fiskeriet/fiskeriet-i-tal/fartoejer/

69 Andersen, J., Hansen, J.W., Dahl-Pommer, C. & Dolmer, P. (2012). *Foreløbig karakterisering af fysiske skader forårsaget af råstofindvinding og bundtrawling i de danske farvande*. Fagligt notat fra DCE – Nationalt Center for Miljø og Energi. 29 sider, jan. 10, 2012. Tilgængelig på http://pure.au.dk/portal/da/publications/foreloebig-karakterisering-af-fysiske-skader-for-aarsaget-af-raastofindvinding-og-bundtrawling-i-de-danske-farvande(6ff28f88-555c-49f6-ad70-688fe1864312).html

70 Nielsen, E. & Mellergaard, S. (1999). *Bomtrawlfiskeriets indflydelse på fisk og bunddyr II*. Danmarks Fiskeriundersøgelser.

71 Andersen, M. & Andersen, K. (2000). *Fiskere om fisk og fiskeri : essensen af 77 samtaler med danske kystfiskere om økologisk fiskeri*: afsluttende rapport om en landsdækkende interviewundersøgelse blandt danske kystfiskere under projektet ECOast Fish iværksat af Landsforeningen Levende Hav. Landsforeningen Levende Hav, s. 37.

72 Storr-Paulsen, M., Håkansson, K. B., Egekvist, J., Degel, H. & Dalskov, J. (2012). *Danish Sampling of Commercial Fishery. Overview with special attention to discards. 2010 data.* DTU Aqua, 2012, Nr. 250-2012. Tilgængelig på http://www.aqua.dtu.dk//media/Institutter/Aqua/Publikationer/Forskningsrapporter_201_250/250_2012_danish_sampling_of_commercial_fishery.ashx?la=da

73 Landbrugs- og Fiskeristyrelsen (2017). *Discardforbud.* Tilgængelig på http://lfst.dk/fiskeri/erhvervsfiskeri/discardforbud/#c44272

74 Grant, R., Paulsen, I., Jørgensen, V. & Kyllingsbæk, A. (2002). *Vandmiljøplan II – baggrund og udvikling*. Danmarks Miljøundersøgelser og Danmarks JordbrugsForskning. Tilgængelig på http://www2.dmu.dk/1_viden/2_publikationer/3_ovrige/rapporter/jordbrug_og_miljo_2a.pdf

75 Jensen, P.N., Boutrup, S., Fredshavn, J.R., Nielsen, V.V., Svendsen, L.M., Blicher- Mathiesen, G., Thodsen, H., Johansson, L.S., Hansen, J.W., Nygaard, B., Søgaard, B., Holm, T.E., Ellermann, T., Thorling, L. & Holm, A.G. (2016). *Vandmiljø og Natur 2015. NOVANA. Tilstand og udvikling – faglig sammenfatning*. Aarhus Universitet, DCE – Nationalt Center for Miljø og Energi, 56 s. – Videnskabelig rapport fra DCE – Nationalt Center for Miljø og Energi nr. 211.

76 Landbrugs og Fødevareministeriet (2015). *Aftale om Fødevare og Landbrugspakke,* s. 7-8. Tilgængelig på http://mfvm.dk/fileadmin/user_upload/FVM.dk/Dokumenter/Landbrug/Indsatser/Foedevare-_og_landbrugspakke/Aftale_om_foedevare-_og_landbrugspakken.pdf

77 Ibid. s. 13.

78 Würgler Hansen, J. (2017). *Iltsvind i havet.* Aarhus Universitet, Institut for Bioscience. 2017. Tilgængelig på http://bios.au.dk/videnudveksling/vand/havmiljoe/populaert/

79 Timmermann, K. (red.), Boye, A. G., Bruhn, A., Erichsen, A. C., Flindt, M., Fossing, H., Gertz, F., Jørgensen, H.M., Petersen, J.K., Schwærter, S. (2016). Marine virkemidler: Beskrivelse af virkemidlernes effekter og status for vidensgrundlag. Aarhus Universitet, DCE – Nationalt Center for Miljø og Energi. Tilgængelig på http://dce2.au.dk/pub/MarineVirkemidler.pdf

80 Nielsen, M., & Ståhl, L. (2012). *Aspekter af grøn omstilling i dansk fiskeri.* 13 s., maj 17, 2012. (FOI Udredning; Nr. 2012/20); Dahl, I.I. (2017). *Naturskånsomt fiskeri efter jomfruhummer*. Forlaget Ravnerock.

81 Dahl, I.I. (2017) *Naturskånsomt fiskeri efter jomfruhummer.* Forlaget Ravnerock.

82 Danmarks Statistik (2017). *DKTEC1: udenrigshandel efter virksomhedskarakteristika efter im-* og eksport, enhed og branche. Tilgængelig på http://www.statistikbanken.dk/DKTEC1

83 Sonnino, R. (2016). The new geography of food security: exploring the potential of urban food strategies. *The Geographical Journal*. Vol. 182(2), ss. 190–200.

84 Hassanein, N. (2008). Locating Food Democracy: Theoretical and Practical Ingredients. *Journal of Hunger & Environmental Nutrition*. Vol. 3(2-3), ss. 286–308.

85 Goodman, D., DuPuis, E.M. & Goodman, M.K. (2011). *Alternative food networks: knowledge, practice and politics.* Abingdon: Routledge.

86 Beras Implementation (2013). *Sustainable Food Societies. Information Centres and Farms.* Tilgænglig på http://beras.eu/wp-content/uploads/2013/08/SFS-report-final-lowres.pdf: Gransted, A. & Larsson, M. (2010). Sustainable governance of the agriculture and the Baltic Sea -Agricultural reforms, food production and curbed eutrophication. *Ecological Economics*, vol. 69, ss. 1943–1951; Granstedt (2010). *Baltic ecological recycling agriculture and society (BERAS). Executive summary (draft).*Tilgængelig på http://beras.se/wp-content/uploads/2013/08/beras-executive-summary-final.pdf

87 Thorupstrand Kystfiskerlaug (2017). *Kodex for kulturbevidst og naturskånsomt fiskeri*. Tilgængelig på http://thorupstrandkystfiskerlaug.dk/kodeks.pdf; Thorupsstrand Fisk.dk (2017). *Thorupsstrand Fisk.* Tilgængelig på http://www.thorupstrandfisk.dk/

88 Holt Giménez, E., & Shattuck, A. (2011). Food crises, food regimes and food movements: rumblings of reform or tides of transformation? *The Journal of peasant studies*, vol. 38(1), ss. 109–144.

89 Hornborg, A. (1998). Towards an ecological theory of unequal exchange: articulating world system theory and ecological economics. *Ecological economics*. Vol. 25, ss. 127–136.

90 Realdania Debat og Mandag Morgen (2012). *2050 – Der bli'r et yndigt land. Scenarier for Danmarks grønne fremtid.* Tilgængelig på https://www.mm.dk/report/2050-der-blir-et-yndigt-land/

91 Feldbæk, O. (2012). *Jordens ejere.* In: Olsen O, editor. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie 2002-2005. Tilgængelig på http://densto-redanske.dk/Danmarkshistorien/Den_lange_fred/Det_gamle_samfund/Samfundet/Jordens_ejere

92 Cochrane, W.W. (1958). *Farm Prices. Myth and Reality.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

93 Piketty T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century.* Cambridge MA, London: Harvard University Press.

94 Landbrugs- og Fiskeristyrelsen (2015). Ændring af landbrugsloven pr. 1. januar 2015. Tilgængelig på http://lfst.dk/landbrug/arealer-og-ejendomme/landbrugsloven/aendring-af-landbrugsloven-pr-1-januar-2015

95 Verdin, M. (2017). *Danish farmland market offers 'substantial opportunities' – Savills.* Tilgængelig på http://www.agrimoney.com/news/news.php?id=10427

96 Natur- og Landbrugskommissionen (2012). *Natur- og Landbrugskommissionens statusrapport.* Tilgængelig på http://www.naturoglandbrug.dk/Files/Filer/NLKOM/Publikationer/statusrapport_med_links.pdf

97 Ministeriet for Fødevarer, Landbrug og Fiskeri, Direktoratet for FødevareErhverv (2001). *Etablering af en Jordbrugerfond*. Tilgængelig på http://www.statensnet.dk/pligtarkiv/fremvis.pl?vaerkid=35906&reprid=0&iarkiv=1

98 Bækgaard, L. (2013). *Fuld grundskyld*. Tilgængelig på http://jak.dk/arkiv/forening/blad11/z3_11_fuldgrundskyld.htm

99 Ibid.

100 ETC Group (2008). *Who Owns Nature? Corporate Power and the Final Frontier in the Commodification of Life.* Tilgængelig på http://www.etcgroup.org/files/publication/707/01/etc_won_report_final_color.pdf

101 IPES (2015). The new science of sustainable food systems. Overcoming Barriers to Food Systems Reform. Tilgængelig på http://www.ipes-food.org/images/Reports/IPES_report01_1505_web_br_pages.pdf

102 (https://www.epo.org/law-practice/legal-texts/html/epc/2016/e/ar53.html)

103 Then, C., Tippe, R. (2016) *Patents on plants and animals – time to act for European politicians.* No Patents on Seeds (2016) Tilgængelig på http://no-patents-on-seeds.org/sites/default/files/news/report_patents_on_seeds_time_to_act_2016.pdf

104 Benbrook, C. M. (2012). *Glyphosate tolerant crops on the EU*. Greenpeace. Tilgængelig på http://www.greenpeace.org/international/Global/international/publications/agriculture/2012/GI_Herb_Use_FINAL_10-18-12.pdf; Friends of the Earth Europe (2014). *GMO – til gavn for hvem?* Tilgængelig på https://noah.dk/sites/default/files/2017-01/GMO%20-%20til%20gavn%20for%20hvem.pdf

105 Friends of the Earth Europe (2017). Ægteskaber fra helvede. Tilgængelig på https://noah.dk/sites/default/files/2017-03/%C3%A6gteskaber_fra_helvede.pdf; Seedcontrol.eu (2016). Seeds and farmers stories. Tilgængelig på http://seedcontrol.eu/seed-stories.php

106 Regionsudvalgets udtalelse om: Kommissionens forslag til Rådets forordning om ændring af forordning (EF) nr. 2792/1999 om de nærmere regler og betingelser for Fællesskabets strukturforanstaltninger for fiskeriet, EU-Tidende, nr. 128 af 29/05/2003 s. 0006 – 0013

107 Det Europæiske Regionsudvalg (2003). *Regionsudvalgets udtalelse om: Kommissionens forslag til Rådets forordning om ændring af forordning (EF) nr. 2792/1999 om de nærmere regler og betingelser for Fællesskabets strukturforanstaltninger for fiskeriet.* OJ C 128, 29.5.2003, p. 6–13, (DA). Tilgængelig på http://eur-lex.europa.eu/legal-content/DA/TXT/PDF/?uri=CELEX:52002AR0189(05)&from=DA

108 Greenpeace Danmark (2015). *18 fartøjer fanger halvdelen af Danmarks fisk – små fiskere og havne i knæ.* Tilgængelig på http://www.greenpeace.org/denmark/da/press/pressemeddelelser/2015/18-fartojer-fanger-halvdelen-af-Danmarks-fisk--sma-fiskere-og-havne-i-kna/. (Set 28.03.2017).

109 Foreningen for Skånsomt Kystfiskeri (2016). *Et kvoteforslag.* Tilgængelig på http://skaansomtkystfiskeri.dk/wp-content/uploads/2016/05/Kvoteopl%C3%A6g.pdf

110 Franco Saturnino Borras Jr., J., Alonso-Fradejas, A., Buxton, N., Herre, R., Kay, S., Feodoroff, T. (2013). *Land Grabbing: A Primer.* 2. Udgave. Transnational Institute. Tilgængelig på https://www.tni.org/en/publication/the-global-land-grab#1

111 Ibid.

112 Ibid.

113 Vander Stichele, M. 2015; "How financialization influences the dynamics of the food supply chain", Senior Researcher, Centre for Research on Multinational Corporations (SOMO), Canadian Food Studies, Vol. 2, No. 2, pp. 258–266; Lehrmann, N. (2012). Fødevarekrisen og det finansielle system. Det ny Clarité, vol. 19, ss. 18-23.

114 Lagi M., Bar-Yam Y., Bertrand K.Z. & Bar-Yam Y. (2011). *The food crises: a quantitative model of food prices including speculators and ethanol conversion.* Cornell University Library. Tilgængelig på 9

115 Anseeuw, W.; Boche, M.; Breu, T.; Giger, M.; Lay, J.; Messerli, P.; Nolte, K. (2012). *Transnational Land Deals for Agriculture in the Global South. Analytic report based on the Land Matrix Database*, CDE/CIRAD/GIGA, Bern/Montpellier/Hamburg. Tilgængelig på https://www.oxfam.de/system/files/20120427_report_land_matrix.pdf

116 De Schutter, O. (2011). *The Green Rush: The Global Race for Farmland and the Rights of Land Users.* Harvard International Law Journal / Vol. 52. Tilgængelig på http://www.harvardilj.org/wp-content/uploads/2011/07/HILJ_52-2_De-Schutter1.pdf

117 GRAIN (2012). GRAIN releases data set with over 400 global land grabs. Tilgængelig på https://www.grain.org/article/entries/4479-grain-releases-data-set-with-over-400-global-land-grabs

118 Vander Stichele, M. (2015). *How financialization influences the dynamics of the food supply chain*. Senior Researcher, Centre for Research on Multinational Corporations (SOMO). *Canadian Food Studies.* Vol. 2, No. 2, ss. 258–266.

119 Land Matrix (2017). Get the detail: By investor country: Denmark. Tilgængelig på http://www.landmatrix.org/en/get-the-detail/by-investor-country/denmark/?order_by=intention&starts_with=D; Friends of the Earth Europe (2012). *Hungry Futures – is your money feeding powerty?* Tilgængelig på http://www.foeeurope.org/sites/default/files/publications/farming_money_foee_jan2012.pdf

120 Franco J., Jr. S.B., Alonso-Fradejas A., Buxton N., Herre R., Kay S., Feodoroff, T. (2013). The Global Land Grab. Transnational Institute.; Clifforth N.L. (2016). Land til salg. Hvordan EU modvirker bæredygtig landanvendelse. København: NOAHs forlag.

121 (GRAIN 2008). *Making a killing from hunger.* Tilgængelig på http://www.grain-178-making-a-killing-from-hunger.pdf

122 Andersen, B.H. (2016). Bioenergy in the EU. Transnational Insttute. Tilgængelig på https://www.tni.org/files/publication-downloads/bioenergy_in_the_eu.pdf

123 Franco, J., Vervest, P., Feodoroff, T., Pedersen, C., Reuter, R., & Barbesgaard, M. C. (2014). *The Global Ocean Grab: A primer*. Transnational Institute, Masifundise, World Forum of Fisher Peoples og Afrika Kontakt. Tilgængelig på https://www.tni.org/en/publication/the-global-ocean-grab-a-primer

124 European Commission (2017). *Fishing outside the EU.* Tilgængelig på https://ec.europa.eu/fisheries/cfp/international_en.

125 Franco, J., Vervest, P., Feodoroff, T., Pedersen, C., Reuter, R., og Barbesgaard, M. C. (2014). *The Global Ocean Grab: A primer.* Transnational Institute, Masifundise, World Forum of Fisher Peoples og Afrika Kontakt.

126 Karen Hansen Kuhn (2013). *NAFTA and US farmers—20 years later*. Tilgængelig på http://www.iatp.org/blog/201311/nafta-and-us-farmers%E2%80%9420-years-later

127 Clifforth, N. L. (2016) *De transatlantiske handelsaftalers indflydelse for den danske svinesektor.* NOAH. http://noah.dk/sites/default/files/2016-09/TTIPCETA_0.pdf; Diamand, E. & Schimpf, M. (2016) *EU's landmænd bortforhandles*, Friends of the Earth Europe. http://noah.dk/sites/default/files/2016-09/TTIPCETA_0.pdf;
Geraghty, E. J. and Cingotti, N. (2014). *De skjulte omkostninger i EU's handelsaftaler,* Friends of the Earth Europe. http://noah.dk/index.php/materiale/de-skjulte-omkostninger-i-eus-handelsaftaler

128 Vander Stichele, (M. 2015). How financialization influences the dynamics of the food supply chain. Senior Researcher, Centre for Research on Multinational Corporations (SOMO), *Canadian Food Studies*. Vol. 2, No. 2, ss. 258–266

129 McCarthy, J. (2014). Agribusiness – corporate concentration from farm to fork. *Irish Farmers Journal* i samarbejde med KPMG. MacDonald, C. (2011). The big green buyout. *E–The Environmental Magazine*. Tilgængelig på http://www.emagazine.com/magazine/the-big-green-buyout

130 IPES-Food (2016). *From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems.* International Panel of Experts on Sustainable Food systems. Tilgængelig på http://www.ipes-food.org/images/Reports/UniformityToDiversity_FullReport.pdf

131 Corporate Europe Observatory (2012). *Agribusiness CAPturing EU research money? Industrial farming lobby fights shift to more sustainable agriculture*. Tilgængelig på https://corporateeurope.org/sites/default/files/publications/capturing_research_funds.pdf

132 Jørgensen, L.B. & Skovsbøl, U. (2013*). Landbrug i EU – overblik over EU's landbrugspolitik*. København: Det Økologiske Råd; Stolze, M., Sanders, J., Kasperczyk, N.G.M. & Meredith, S. (2016). *CAP 2014-2020: Organic farming and the prospects for stimulating public goods.* Bruxelles: IFOAM EU.

133 Grain (2014). *Hungry for land. Small farmers feed the world with less than a quarter of all farmland.* Tilgængelig på https://www.grain.org/article/entries/4929-hungry-for-land-small-farmers-feed-the-world-with-less-than-a-quarter-of-all-farmland

134 Bak, J.L., Jensen, J. & Larsen, M.M. (2015). *Belysning af kobber- og zinkindholdet i jord.* Nationalt Center for Miljø og Energi, Aarhus Universitet, Contract No.: 159.

135 Curtis, M. (2011). *Milking the poor. How EU subsidies hurt dairy producers in Bangladesh.* ActionAid.

136 Magdoff, F. & Tokar, B. (2010). *Agriculture and Food in Crisis: Conflict, Resistance, and Renewal*. New York: Monthly Review Press.

137 Stolze, M, Sanders, J, Kasperczyk, N, G. M., Meredith S. (2016). *CAP 2014-2020: Organic farming and the prospects for stimulating public goods.* Brouxelles: IFOAM EU.

138 Gormesen, C. (2017). Forstå sagen om Esben Lunde, løgn-beskyldningerne og kvoteopgøret. *Altinget.* 13. Marts 2017. Tilgængelig på http://www.altinget.dk/artikel/forstaa-sagen-om-esben-lunde-loegn-beskyldningerne-og-kvoteopgoeret

139 Pedersen, L.N., Jessen, C.K. & Lund M. (2016). Ministerier mørklagde vitale oplysninger i kvælstofsag*. Berlingske*. 1. sektion. 14. juli 2016.

140 Rigsrevisionen (2015). Beretning til Statsrevisorerne om Fødevareministeriets indsats mod husdyr-MRSA. Tilgængelig på http://www.rigsrevisionen.dk/media/2064820/foedevareministeriets-indsats-mod-husdyr-mrsa.pdf

141 Schjønning, P, Heckrath, G & Christensen, B.T. (2009). *Threats to Soil Quality in Denmark*. Faculty of Agricultural Sciences, Aarhus University, 2009 Contract No.: DJF Report Plant Science No. 143.

142 Heckrath, G. & Olsen, P. (2012). *Notat om begrænsning af jorderosion på stærkt skrånende landbrugsarealer.* DCA – Nationalt Center for Fødevarer og Jordbrug, Aarhus Universitet.

143 Miljø og Fødevareministeriet (2014). *Ny erosions-regel berører enkelte risikofyldte jorder.* Tilgængelig på http://naturerhverv.dk/nyheder-og-presse/nyheder/nyhed/nyhed/ny-erosions-regel-beroerer-enkelte-risikofyldte-jorder/

144 Vanloqueren, G. & Baret, P.V. (2009). How agricultural research systems shape a technological regime that develops genetic engineering but locks out agroecological innovations. *Res. Policy* vol. 38, ss. 971–983.

145 Ibid.

146 Ibid.

147 IAASD (2009). *Agriculture at a Crossroad. Executive Summary of the Synthesis Report.* Tilgængelig på http://www.unep.org/dewa/agassessment/reports/IAASTD/EN/Agriculture%20at%20a%20Crossroads_Executive%20Summary%20of%20the%20Synthesis%20Report%20(English).pdf

148 Vanloqueren, G. & Baret, P.V. (2009). How agricultural research systems shape a technological regime that develops genetic engineering but locks out agroecological innovations. *Res. Policy* vol. 38, ss. 971–983.

149 Dalgaard, T., Hutchings, N.J. & Porter, J.R. (2003). Agroecology, Scaling and Interdisciplinarity. *Agriculture Ecosystems & Environment.* Vol. 100, ss. 39–51.

150 DCA – Nationalt Center for Fødevarer og Landbrug (2017). *Adjungeret lektor skal styrke samarbejdet med fødevareindustrien.* Tilgængelig på http://dca.au.dk/aktuelt/nyheder/vis/artikel/adjungeret-lektor-skal-styrke-samarbejdet-med-foedevareindustrien/

151 DCA – Nationalt Center for Fødevarer og Landbrug (2014). *Aftale mellem Aarhus Universitet og Fødevareministeriet om udførelse ad forskningsbaseret myndighedsbetjening m.v. ved Aarhus Universitet, DCA – Nationalt Center for Dødevarer og Jordbrug, 2014-2017*, s.18. Tilgægelig på http://dca.au.dk/fileadmin/DJF/DCA/Aftale-AU-FVM-2014.pdf

152 Ibid. *Bilag 5*, s. 1. Tilgængelig på http://dca.au.dk/fileadmin/DJF/DCA/Myndigheder/Bilag_5-AU-FVM-2014-Final.pdf

153 Retsinformation (2014). *Bekendtgørelse af lov om universiteter (universitetsloven).* Tilgængelig på https://www.retsinformation.dk/forms/r0710.aspx?id=168797

154 Larsen, A.G., Ellersgaard, C. & Bernsen, M. (2015). *Magteliten. Hvordan 423 danskere styrer landet*. Politikens Forlag.

155 Frie Bønder – Levende Land (2009). *Fremtiden på Landet. Erhvervspolitisk Program.* Tilgængelig på http://levende-land.dk/program.pdf

156 Socialdemokratiet, Dansk Folkeparti, Radikale Venstre og Socialistisk Folkeparti (2016). *Politisk aftale om en Vækst- og Udviklingspakke til dansk fiskeri, 6. december 2016*. Tilgængelig på https://www.altinget.dk/misc/Endelig%20Politisk%20aftale.pdf

MADSUVERÆNITET betyder, at alle mennesker – på tværs af geografi og generationer – har ret til sund mad, der passer til deres kultur og er produceret via bæredygtige metoder. Mennesker har ret til selv at definere og have kontrol med deres egne mad-, jordbrugs- og fiskerisystemer.